

# Ekstraktivizm zonasında qadınlar

Bolnisi hasilat fəaliyyətinin gender aspekti və Gürcüstan azərbaycanlıları üzərindəki sosial təsirləri

Salome Kobalava



# Table of Contents

|   |           |
|---|-----------|
| <b>Giriş</b>  | <b>3</b>  |
| Üzə çıxan əsas faktlar  | 5         |
| <b>1. Metodologiya</b>  | <b>7</b>  |
| 1.1. Nəzəri çərçivə: Feminist siyasi ekologiya  | 7         |
| 1.2. Ekstraktivizm  | 7         |
| 1.3. Ekstraktivizmin gender cəhətdən tənqidi  | 8         |
| 1.4. Məlumatların toplanması və təhlili   | 9         |
| <b>2. Bolnisinin kənd təsərrüfatı və Gürcüstanın azərbaycanlı icması</b>  | <b>12</b> |
| 2.1. Gürcüstan azərbaycanlıları icmasının qadınları   | 12        |
| <b>3. Bolnisdə təbii sərvətlərin çıxarılması</b>  | <b>14</b> |
| 3.1. Qızıl və əlvan metallar mədəni   | 15        |
| 3.1.1. Qızıl və əlvan metal hasilatı nəticəsində çayların çirklənməsi və Bolnisinin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə ekoloji təsiri | 15        |
| 3.1.2. Qızıl və əlvan metal hasilatının Bolnisdəki azərbaycanlı qadınlar üzərində təsiri  | 17        |
| 3.2. Suvarma suyu   | 18        |
| 3.2.1. Bolnisi azərbaycanlı icmasında suyun qeyri-bərabər paylanması xüsusiyyətləri   | 18        |
| 3.2.2. Bolnisi azərbaycanlı icmasında suvarma suyunun qeyri-bərabər paylanması gender aspekti   | 20        |
| 3.3. Qum-çınqıl hasilatı  | 21        |
| 3.3.1. Zemo və Kvemo Arkevani kəndlərində qum-çınqıl hasilatının ekoloji, sosial və gender təsirləri                                  | 21        |
| <b>Təvsiyələr</b>   | <b>25</b> |
| <b>Biblioqrafiya</b>  | <b>27</b> |

Tədqiqatın müəllifi: Salome Kobalava

Üz qapağı dizaynı: Tatia Nadareişvili

Tədqiqat Henrix Böll Fondunun Tbilisi Ofisinin dəstəyilə hazırlanıb

2023

## Giriş

Geniş mənada ekstraktivizm iqtisadi mənəfət məqsədilə təbii ehtiyatların genişmiqyaslı hasilatı prosesinə deyilir. Bu proses təbii sistemlərin özünübərpa gücünü zədələyən ağır sosial və ekoloji təsirlərlə xarakterizə olunur. (Akosta, 2013; Qudinas, 2013). Gürcüstanda sənayeləşdirilmiş xammal hasilatının bir əsrlik tarixə malik olmasına və son illərdə bu sektorla bağlı bir sıra sosial etirazlara baxmayaraq (Keburia & Çubabria, 2017), ekstraktivizmin yerli təzahürləri nisbətən yeni tədqiqat predmetidir. Mis filizləri və konsentratları – mineral hasilatı məhsulları – Gürcüstanın ixracat siyahısında aparıcı yer tutur (Gürcüstan Statistika Xidməti, 2022). Lakin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına və məşğulluq bazarına verdiyi töhfə baxımından mədəni sənayesinin payı o qədər də böyük deyildir (Çivadze, 2020). Bunun fonunda iş təbii ehtiyatların intensiv çıxarıldığı ərazilərdə yerli icmalar və ekosistemlər yüksək ekoloji və sosial fəsadların əziyyətini çəkirlər (Aroşvili, 2020; Urçuxişvili, 2021; Tsintsadze, 2020).

Çiatura, Zestafoni və Kazreti monoindustrial (təksənayeli) şəhərlərinin nümunəsində həyata keçirilən son tədqiqat ekstraktivizmin ekoloji, sosial, iqtisadi və gender aspektlərinin kəşiməsindəki təsirlərini müzakirə edir (Sosial Ədalət Mərkəzi, 2020; Urçuxişvili, 2021). Ekstraktivizm üzərinə xüsusən gender bucağından fokuslanan bu tədqiqat monosənaye tipli yaşayış yerlərindən qadınların əmək miqrasiyasını və onların iqtisadi iştirak imkanlarının olmamasını nəzərdən keçirir. Bu iş az maaşlı və mədəni sənayesindəki təhlükəli iş şəraitindən başqa məşğulluq alternativlərinin olmaması ilə əlaqəlidir (Aroşvili, 2020; Urçuxişvili, 2021). Bununla belə, Gürcüstanın etnik azlıq qruplarına mənsub olan və hasilat zonalarında yaşayan, lakin ordan köçüb gedə bilməyən kənd qadınları haqqında çox az məlumat var. Onlar hasilat fəaliyyətinin birbaşa və zərərli təsiri altında yaşamağa məcbur olurlar.

Gürcüstanda kənd yerlərində yaşayan qadınlar ayrı-seçkiliyin müxtəlif formaları ilə qarşılaşır və çoxsaylı problemlərlə üzləşirlər. Bura istər iqtisadi, tibbi, hüquqi, sosial və psixoloji sağlamlıq xidmətlərinə çıxışın olmaması, istərsə də ictimai və siyasi həyata qoşulmaq imkanlarının məhdudluğu daxildir. Bütün bu sadalananlara kənd təsərrüfatı sahəsində maliyyə və torpaq resurslarına əlçatımlılıq baxımından gender bərabərsizliyi də əlavə olunur (Qomelak Pauel və başqaları, 2020). Bu iş kənddə yaşayan və etnik azlıq icmasından olan qadınları xüsusilə həssas vəziyyətə salır. Çünki onlar dil baryeri səbəbilə kənd təsərrüfatı sahəsindəki qadınlar üçün ayrılan dəstək proqramlarında iştirak etmək imkanından məhrumdurlar (Məmmədli, 2022). Ölkənin kənd təsərrüfatı üzrə işçi qüvvəsinin gender tərkibi əməyin bölgüsündə də asimmetriyalardan xəbər verir. Gürcüstanın Raça-Leçxumi və Svaneti bölgələrini çıxmaqla, kənd təsərrüfatında qadın işçilərin, xüsusən də qeyri-rəsmi işləyənlərin sayı kişilərə nisbətən daha çoxdur. Bu cəhətdən ən yüksək göstərici ilə (2019-cu ildə 60%) Kvemo Kartli bölgəsi fərqlənir (Qomelak Pauel və başqaları, 2020); orda əhalinin 42%-ni Gürcüstan azərbaycanlıları təşkil edir<sup>1</sup>.

Gürcüstanda etnik azlıq nümayəndəsi olan kənd qadınlarının üzləşdiyi çoxsaylı bərabərsizlikləri nəzərə alaraq, bu tədqiqat ümumi əhalinin 6%-ni təşkil etməklə ölkənin ən çoxsaylı etnik qrupu olan azərbaycanlı icmasından (GeoStat, 2016) olan qadınların, daha da konkretləşdirsək, Kvemo Kartli bölgəsinin Bolnisi bələdiyyəsi ərazisində yaşayan qadınların təcrübəsinin öyrənilməsinə həsr edilir. Bu bölgədə bir çox ekstraktivist fəaliyyət mövcuddur və müxtəlif təbii resursların kommersiya məqsədilə hasilatı işləri aparılır. Nəzərə alsaq ki,

<sup>1</sup> CSEM.ge. (2016). Gürcüstanın etnik qrupları. [http://csem.ge/wp-content/uploads/2016/07/ethnic\\_groups\\_of\\_georgia.jpg](http://csem.ge/wp-content/uploads/2016/07/ethnic_groups_of_georgia.jpg)

Bolnisi bələdiyyəsinin əsas gəlir mənbəyi kənd təsərrüfatıdır, (Darsavelidze və başqaları, 2018) Bolnisi regionunun, xüsusilə Gürcüstan azərbaycanlıları icmasının ekoloji şəraitdən və təbii sərvətlərə çatımlılıqdan xeyli asılı olduğunu görmək çətin deyil. Bolnisdə gedən nəzarətsiz hasilat fəaliyyətləri isə onları təhlükə altında qoyur.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, bu tədqiqat ekstraktivizmi Bolnisdəki müxtəlif tipli hasilat əməliyyatları kontekstində təhlil edir və bu prosesdə konsepsiyanın daha geniş anlayışına söykənir (Akosta, 2017). Nəzəri olaraq, tədqiqat feminist siyasi ekologiya perspektivindən istifadə edərək, ekstraktivist fəaliyyətlərin Bolnisdə yaşayan azərbaycanlı qadınlara necə təsir etdiyini, onların əməyi, gündəlik təcrübələri, təbii sərvətlərə çıxış və ətraf-mühitdə baş verən dəyişikliklər arasındakı əlaqəni üzə çıxarır.

## Üzə çıxan əsas faktlar

Araşdırma predmetini və Gürcüstanda azərbaycanlı qadınlarının üzləşdiyi sosial-iqtisadi çətinlikləri nəzərə alsaq, bu tədqiqatın onların həssas vəziyyətinə diqqət çəkməsi qaçılmazdır. Tədqiqat həmçinin Bolnisi kənd təsərrüfatı sektorunun möhkəmləndirilməsində və bütün icmanın sosial təkrar-istehsalında qadın əməyinin son dərəcə əhəmiyyət kəsb etdiyini də vurğulayır. Feminist siyasi ekologiyanın yolu ilə gedərək, bu hesabat ekoloji sisteminin istismarı, ümumi siyasi, sosial, iqtisadi kontekstlə Bolnisiyədəki azərbaycanlı qadınlarının gündəlik həyatı arasındakı əlaqələri qabardır. Bununla da göstərilir ki, aparılan hasilat fəaliyyətinin təsirləri qeyri-bərabərdir və icmada struktur və gender bərabərsizliyini gücləndirir. Tədqiqat azərbaycanlı qadınlarının sosial təcrid və ekoloji mühitin pisləşməsi ilə bağlı çoxsaylı təzyiqlər altında məşğul olduqları problemlərə işarə edir. Buna qeyri-rəsmi aqrar əmək və yoxsulluğun feminizasiyası, yoxsulluq və ictimai və ya siyasi agentliyin daha da məhdudlaşdırılması, boyunlarına “kimyəvi yük” qoymaq təhlükəsi, məişət həyatına qapadılması, fiziki və psixoloji sağlamlıq üzrə artmaqda olan risk, ikiqat əmək və içməli, yaxud suvarma suyunun əlçatmazlığı da əlavə olur. Su həyat mənbəyi və icmanın məişətində, aqrar fəaliyyətində ən əhəmiyyətli element olaraq, Bolnisiyədə baş verən müxtəlif növ ekstraktivist fəaliyyətin sosial, gender və ekoloji təsir kontekstində ən əsas ünsürdür. Problemlərin əksəriyyəti də məhz onun ətrafında cəmləşir. Tədqiqatda “RMG” (Rich Metals Group) şirkətinin istehsalat tullantılarının çay sularını vaxtaşırı çirkləndirməsi probleminin hələ də həll edilmədiyi göstərilir. Bundan əlavə, çay yatağından inertiv materialların çıxarılması və ekstraktivist fəaliyyət nəticəsində suvarma suyunun mənimsənmə praktikaları gender cəhətdən neytral proseslər deyil və görüşdüyümüz icmanın qadınlarının gündəlik təcrübələrinə, sosial və siyasi imkanlarına təsir edir.

Ümumilikdə, bu tədqiqat hasilat fəaliyyətlərini gender aspektindən analiz edir və aşağıdakı nəticələri təqdim edir:

- Bolnisi bələdiyyəsində baş çəkdiyimiz Maşavera, Bolnisiştəğali (Poladauri) və Xram çaylarının axdığı altı kənddən beşində yerli əhali çayın vaxtaşırı çirklənməsindən şikayət edir və bunu Kazreti qəsəbəsində qızıl və mis hasil edən müəssisənin – “RMG”-nin fəaliyyətilə əlaqələndirir. Bolnisi hidroşəbəkəsinin çirklənməsi yerli təsərrüfatların zəifləməsi ilə, qadın və uşaqların sağlamlıq problemləri ilə üst-üstə düşür. Məsələn, respondentlər müxtəlif növ xəstəliklərin, o cümlədən qadınlarda xərçəngvari xəstəliklərin artmasına, eləcə də çirklənmiş çay suyu ilə təmasda olan uşaqlarda dəri allergiyasının yayılmasına diqqət çəkirlər.
- Bolnisiyədə filiz hasilatının səbəb olduğu ekoloji çirklənmə şəraitində reproduktiv yaşında olan qadınlarda *kimyəvi yük* riski əmələ gəlir. Məişət qayğılarının qeyri-bərabər paylaşılması ilə birlikdə ekoloji çirklənməsi qadın orqanizmini zəhərli maddələrə məruz qoyur, bu isə öz növbəsində körpələrin sağlamlığı məsuliyyətinin də sadəcə anaların üstünə atılmasına gətirib çıxara bilər. Nəticə etibarilə bərabərsizlik şəraitində qadınlara qarşı təzyiq mexanizmləri üçün şərait yaradılır. Halbuki ətraf-mühitin monitorinqi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi dövlət aktyorlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının və dağ-mədən şirkətlərinin üzərinə düşür. Ekoloji kirlənmənin qadınların reproduktiv sağlamlığına neqativ təsiri isə təbii ehtiyatların nəzarətsiz çıxarılmasına şərait yaradan iqtisadi və siyasi strukturların xüsusi konfiqurasiyasının nəticəsidir.

- Tədqiqat çərçivəsində baş çəkdiyimiz kəndlərdə suvarma suyu qeyri-bərabər şəkildə bölünür. Respondentlər bunun səbəbi kimi, suvarma suyunun qeyri-rəsmi şəkildə mənimsənildiyini göstərir. İcmada fərdi təsərrüfatların tənəzzülü, suvarma suyunun qıtlığı Bolnisiyə yaşayan Gürcüstan azərbaycanlıları icmasında aqrar işçi qüvvəsinin feminizasiyası ilə üst-üstə düşür. Bu, qadınların qeyri-formal əmək yükünü disproporsional şəkildə artırır, eyni zamanda onları ailə daxilinə qapadır ki, bu da onların ictimai-siyasi həyatda iştiraklarının qarşısını alır.
- Kvemo və Zemo Arkevanidə qrup sularının tükənməsi riski və içməli suyun potensial elçətməzliyi yaxınlıqdakı Xram çayı məcrasından qum və çınqıl çıxarılması ilə əlaqələndirilir. Bu, icmanın qadınları üçün evdəki əməyin və vaxt qıtlığının artması, həmçinin mental yükün ağırlaşması perspektivini yaradır. Nəyahət, icmada yoxsulluğun feminizasiyasına, yerli qadınlar üçün isə onsuz da məhdud olan ictimai və siyasi iştirakın daha da azalmasına gətirib çıxarır.

Aydındır ki, Gürcüstanın azərbaycanlı qadınları, eləcə də Bolnisiyə hasilat sahəsində yaşayan bütün icma ekoloji və sosial bərabərlik siyasətinə əsaslanan inzibati və infrastruktur dəstəyinə ehtiyac duyur. Ətraf-mühitin pisləşməsi və təbii ehtiyatların elçətməzliyi ilə bağlı mövcud sosial və iqtisadi problemlər Bolnisiyə Gürcüstanın azərbaycanlı qadınlarının gündəlik həyatını ağırlaşdırır, onların fundamental hüquqlarını məhdudlaşdırır, mövcud sistemə bərabərsizliklərini gücləndirir və yeni risklər yaradır. Feminist siyasi ekologiya nöqtəyi-nəzərindən bu problemləri həll etmək üçün dövlətin

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, "RMG" şirkətində olduğu kimi, təkəcə hasilat şirkətlərinin və sənayesinin texnoloji həll yollarına güvənmək natamam və qeyri-adekvatdır.

Əksinə, ətraf-mühiti və yerli icmaları, istər Bolnisiyə, istərsə də ondan kənarında nəzarətsiz ekstraktivist fəaliyyətlərdən qorumaq üçün dövlət tərəfindən xüsusi mexanizmin tətbiq edilməsinə ehtiyac var. Bu mexanizm ekstraktivist dünyagörüşündən deyil, ekologiyanın, iqtisadiyyatın və sosial sahələrin qarşılıqlı münasibətləri fəlsəfəsindən qidalanır. Buna nail olmaq üçün ətraf-mühiti mühafizə edən və bu ekosistemdən asılı olan insanların fundamental hüquqlarını qoruyan müvafiq strategiya və baxışın hazırlanmasına ehtiyac var. Nəhayət, aqrar iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək və məhsuldarlığını artırmaq Bolnisi bələdiyyəsinin prioriteti olsa da (Darsavelidze və başqaları, 2018), bu, yerli ekosistemlərin qeydinə qalmadan və onları qorumadan həyata keçirilə bilməz. Habelə yerli aqrar sektor onun zəruri işçi qüvvəsinin – azərbaycanlı qadınların ehtiyacları və hüquqlarına uzlaşdırılmış genderyönümlü proqramlar olmadan inkişaf etdirilə bilməz.

# 1. Metodologiya

## 1.1. Nəzəri çərçivə: Feminist siyasi ekologiya

Araşdırma feminist siyasi ekologiya nəzəri perspektivlərinə əsaslanır. Feminist siyasi ekologiya özündə feminizm və ətraf-mühitin mühafizəsi yanaşmalarını birləşdirir, gündəlik praktikaları tarixi konteksti nəzərə alaraq öyrənir (Van den Berq, 2017; Vember, 2018). İnterseksionallığın tənqidi prizmasından istifadə edərək, o qısnamağın müxtəlif vektorlarını əldə etmək imkanını yaradır, çünki insanların təbii resurslara əlçatımlılığını və həmin resurslar üzərindəki nəzarətini gender, sinif, etnik mənsubiyyət, irq və iqtidarın başqa dayaqları ilə birlikdə müzakirə edir (Sundberq, 2016).

Bir tənqidi yanaşma kimi feminist siyasi ekologiya qadın və təbiətin istismarı arasındakı əlaqələrlə maraqlanır. O, siyasət və iqtisadiyyat arasında qarşılıqlı əlaqəni müşahidə etməklə təbii mühitdə baş verən dəyişiklikləri anlamağa çalışır, siyasət və qərar qəbul etmə təcrübələrinin təbiətə, ekoloji qaydaların formalaşmasına və resursların əlçatanlığına necə təsir etdiyini görməyə imkan verir (Dombroski və başqaları, 2018). Feminist siyasi ekologiya iqtisadi dəyər istehsalçıları kimi qayğı, məişət sferası, gündəlik həyat və insanlararası münasibətlər kimi kateqoriyalara və praktikalara xüsusi diqqət yetirir (Riçardson-Nqvenya & Naytingel, 2018). Bu nəzəri prizmadan görülən ekstraktivizm gündəlik məişətlə, eləcə də qlobal sistemlərlə bağlıdır. Belə ki, o, insan resurslarını, təbiəti və müxtəlif canlı aləmi mənimsəyən, gücü öz əlində cəmləşdirən və beləliklə, mövcud bərabərsizlikləri dərinləşdirən məntiq kimi çıxış edir (Ekovati və başqaları, 2023). Bu araşdırmanın mövzusunə tətbiq edildikdə feminist siyasi ekologiya nəzəri perspektivi ətraf-mühit böhranları şəraitində marjinalaşdırılmış qrupun təmsilçisi kimi qadının necə yaşadığını və bu yaşayışın nə demək olduğunu anlamaqda bizə kömək edəcək. Bundan əlavə, bu nəzəri yanaşmanın interseksionallığı və feminist həssaslığı nəinki təbii mühitlə əlaqəli proseslərin sosial cəhətdən fərqli təzahürlərini üzərə çıxarır, habelə sosial dəyişikliklər üçün imkanlar da yaradır. O, qlobal və yerli siyasəti, praktikaları, prosesləri bir-biri ilə əlaqələndirərək təbii mühitin dayanıqlılığını və sosial ədalətə nail olmağı ləngidən iqtisadi və siyasi maneələri qabardır (Roşelyo və başqaları, 2013).

## 1.2. Ekstraktivizm

Elmi ədəbiyyatda verilən ümumi izaha görə, ekstraktivizm təbii resursların və xammalın genişmiqyaslı mənimsənməsinə və ixracatına əsaslanan inkişaf və iqtisadi istehsal modelidir. İqtisadi akkumulyasiyanın bir yüksəlişi olaraq, ekstraktivizm qlobal maliyyə və iqtisadi böhran nəticəsində 2000-2013-cü illərdə dünya bazarında, xüsusən Qlobal Şimalda, həmçinin Çin kimi yeni sənaye istehsalı mərkəzlərində xammala tələbatın artması ilə əlaqələndirilir. Bu period qlobal maliyyə aktyorlarının dağ-mədən hasilatı və aqrar-sənaye istehsalına artan təsiri ilə fərqlənir ki, bu da həmin sənayeləri investisiya üçün sərfəli aktivlərə çevirib (Dietz & Engels, 2017; Torres və başqaları, 2022).

Təbii ehtiyatların istismarının getdikcə artmasına əsaslanan ekstrativizm ilk növbədə biofiziki məkanda ərazi genişlənməsi ilə xarakterizə olunur. Bu da adətən ekologiya nın deqradasiyası və hasilat əməliyyatları sahəsində sosial və əmək münasibətlərindəki bərabərsizliklərin dərinləşməsi ilə müşayiət olunur (Dietz & Engels, 2017). Bu çoxşaxəli proses torpaq və təbii qaynaqlara əlçatımlılıq və onların istifadəsilə bağlı reqlamentlərin dəyişikliklərini nəzərdə tutur və bu, yerli əhalinin məişətinə və siyasi iştirak imkanlarına təsir göstərir (Dietz & Engels, 2017; Akosta, 2017). Latın Amerikasındakı kazusların göstərdiyi

kimi, ekstraktivist proseslər özü ilə bərabər mülksüzləşdirmə, yerli icmaların yoxsullaşması, təbii resurslara çıxışın azalması, demokratik təsisatların zəifləməsi, korrupsiyanın böyüməsi və ekologiyanın məhvini gətirir (Akosta, 2013; Temper və başqaları, 2015). Çox vaxt bu prosesləri resurslar uğrunda münaqişələr (Vulf, 2017) və demokratik iştirak praktikalarının eroziyası müşayiət edir. Dövlət maliyyə cəhətdən beynəlxalq kapitaldan nə qədər çox asılı olsa, vəziyyət daha da kəskinləşir (Piters, 2017). Beləliklə, ekstraktivizm və ekstraktivist sənaye bir-birilə məkanları, insanları, ekosistemləri, müxtəlif aktyorları, bazarları əlaqələndirir. Lakin bu konfigurasiyada təbii resurslar bir arealdan ikinci areala axışır – daha çox Qlobal Cənubda yerləşən hasilat zonalarından qlobal iqtisadiyyatın şimali mərkəzlərinə tərəf. Şimal iqtisadi mərkəzləri eyni zamanda istehlakçılığın əsas ocaqlarıdır (Dietz & Engels, 2017; Akosta, 2017).

Ekstraktivizmin özünü qabarıq ifadə edən maddi təsirləri ilə yanaşı, qeyri-maddi aspektləri də vurğulanmalıdır. Qeyri-maddi aspektlər siyasi vəziyyət, dünyagörüşü, diskurs və ideyalara əsaslanır (Dietz & Engels, 2017). Bu ideoloji çərçivədə hakim məntiq təbiəti obyektə çevirir və onu iqtisadi mənfəət mənbəyi kimi qəbul edir (Szeman & Venzel, 2021). Bu cür yanaşma nəinki maddi və biofiziki mühiti, habelə sosial münasibətləri də dəyişikliyə məruz qoyur. Mineralların, yanacaqın və başqa növ filizlərin hasilatından əlavə, ekstraktivizm genişmiqyaslı monomədəni plantasiyaların kultivasiyasını və industrial kənd təsərrüfatı, taxta-şalban əldə etməyi, industrial balıqçılığını və turizmi də əhatə edir (Bişt, 2021; Dangelo & Pijpers, 2021; Akosta, 2017). Bunu nəzərə alaraq, bu tədqiqatda ekstraktivizm kəlməsi olduqca geniş mənada istifadə edilir və hasilat fəaliyyətinin birdən çox forması ilə əlaqədar müzakirə aparılır.

### 1.3. Ekstraktivizmin gender cəhətdən tənqidi

Ekstraktivizm və ondan irəli gələn ekoloji, sosial risk və fayda, onların bölgüsü halında olduğu kimi, bərabərsizliyin müxtəlif strukturlarıyla kəşifir. O, gender cəhətdən neytral bir proses deyil və etnik, irqi və sinfi aspektlərə malikdir (Leqizamon, 2020; Pereira, 2021). Suyun, torpağın və havanın çirklənməsi, landşaftın dəyişməsi, əkin-biçin və otlaq torpaqlarından, meşələrdən məhrumiyət, ictimai sağlamlığa zərər və sosial quruluşun dağılması kimi zərərli ekoloji təsirlər ən ağır şəkildə ekstraktivizm zonasındaki əhəlinin, xüsusilə də, onun müdafiəsiz qalmış üzvlərinin və qadınların üzərinə düşür. Bəzi feminist tədqiqatçıların qənaətinə, XX əsrin ekstraktivizmi və hasilat sənayesi gender bərabərsizliklərini dərinləşdirir, çünki əməyin maskulinləşdirilməsi gender bərabərsizlikləri və iyerarxiyalarının yenidən istehsalını təşviq edir. Texnologiyalaşdırılmış hasilat sənayesində işə qəbul edilən əsasən kişilər olur (Leqizamon, 2020). Bu cür gender assimetriyası bir tərəfdən qadınların kişilərdən iqtisadi asılılığını gücləndirir (Cielo & Koba, 2018), digər tərəfdən isə ekstraktivist sektorun mexanizmləşdirilməsi, qadınların bu sənayedən uzaqlaşdırılmasını şərtləndirir (D'Angelo & Pijpers, 2022).

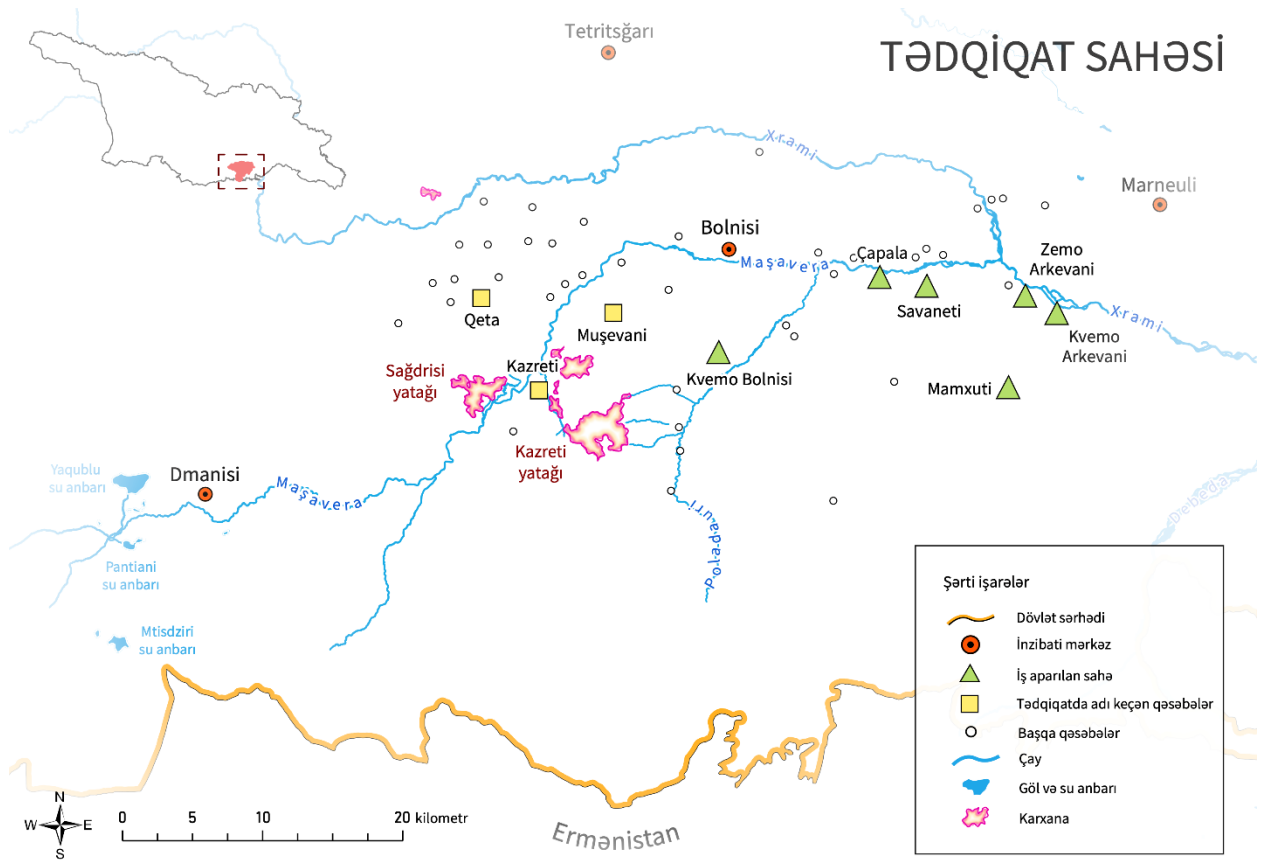
Araşdırmalar göstərir ki, sənayeləşdirilmiş təsərrüfat sahələrində də qadınlara qarşı zorakılıq halları artmaqdadır. Məsələn, belə zonalarda gender əsaslı zorakılıq qadınların və femininləşdirilmiş bədənələrin nizam-intizam yaradan qüvvəsi kimi alətə çevrilir; bununla da onların fiziki və emosional təhlükəsizliyi aşınır, sosiallaşma, siyasi iştirak və sosial reproduksiya üçün əhəmiyyətli olan məkanlar ələ keçirilir (Ojeda, 2022). Ekstraktivizmin zorakı təbiəti torpağın, suyun və ekosistemlərin kimyəvi maddələrlə çirklənməsində də özünü ifadə edir. Bu isə qadınların təmiz su və qida ilə bağlı əziyyətini daha da artırır. Onun üçün də təsadüfi deyil ki, ekstraktivist çirklənmə əleyhinə qadınlar tərəfindən çoxsaylı hərəkətlər təşkil edilib və müxtəlif coğrafiyalara yayılıb (Rodriqez Fernandez, 2020; Karet və digərləri, 2020; Kok,



2019). Texnologiyalaşdırılmış və genişmiqyaslı ekstraktivist fəaliyyətlər həmin zonalarda yaşayan, müxtəlif əlamətlərlə marjinalaşdırılmış sosial qrupların kənarlaşdırılmasını və təcrid olunmasını təşviq edir. Həmin qruplardan olan qadınlar isə ekstraktivizm səbəbilə ikiqat əziyyət çəkirlər. Bu özünü, məsələn, ödənişsiz və ya dəyərsizləşmiş məişət qayğıları və ailədaxili əmək yükündə, habelə xəstəliklərə qarşı artan həssaslıqda büruzə verir (Cielo & Koba, 2018). Belə ki, ekstraktivizm qarşımıza gender bərabərsizliklərini dərinləşdirən və sosial iyerarxiaları möhkəmlədən iqtisadi bir model kimi çıxır (Bell & Braun, 2010). O, ictimaiyyətin bir qrupuna təbii qaynaqları mənimsəmə yolu ilə var-dövlət əldə etmək imkanını verir. Ancaq bütün bu prosesin zərərli sosial və ekoloji təsiri isə yoxsul və həssas qrupların bədənəri, sosial münasibətləri və yaşadıkları mühitin üzərinə düşür.

#### 1.4. Məlumatların toplanması və təhlili

Tədqiqatın sahə işlərini 2023-cü ilin yanvarında Bolnisi bələdiyyəsinin azərbaycanlı icması yaşayan altı kəndində apardım. Kənd sakinlərinin ünsiyyət dilinin azərbaycanca olduğunu nəzərə alaraq müsahibələr zamanı tərcüməçinin köməyindən yararlandım. Sahə işləri zamanı kəndlərdə yaşayan 26 qadıncan müsahibə götürdüm. Onların yaşı 26-dan 71 arasında idi. 30-45 dəqiqə ərzində davam edən müsahibələri Zemo Arkevani, Kvemo Arkevani, Kvemo Bolnisi, Mamxuti, Savaneti və Çapala kəndlərində apardım. Bu kəndləri bir neçə meyar əsasında seçdim. İlk növbədə, dağ-hasilat şirkətinin tullantıları ilə çirkləndiyi təsdiqlənən çayların – Maşavera və Bolnisisığali (Poladauri) və Xram (Axobadze və başqaları, 2020) yaxınlığında yerləşən kəndlər üzərində qərarlaşdım (illustasiya 1). Bu, habelə həmin kəndlərdə çirklənmiş suların istifadə ehtimalını da nəzərdə tuturdu. İkinci meyar demografik tərkiblə əlaqəli idi, yəni baş çəkəcəyim yerlərdə Gürcüstan azərbaycanlı icması məskunlaşmış olmalı idi. Üçüncü meyar isə həmin icmada əsas iqtisadi fəaliyyət kimi kənd təsərrüfatı sahəsini götürdüm. Seçdiyim kəndlər bu meyarla tamamilə uyğunluq təşkil edirdilər.



İllüstrasiya 1. Tədqiqat arealı

Sahə işləri ilə bağlı bəzi nüansları qeyd etməliyəm. Belə ki, dil maneəsi və icmanın patriarxal mühitini nəzərə alaraq, qadın respondentlərin etimadını qazanmaq üçün yerli vasitəçilərin köməyindən yararlandım. Sahə işlərinin pis hava şəraiti ilə üst-üstə düşdüyünü və bunun üçün kənd əhalisinin, xüsusilə də qadınların bayıra çıxmadığını nəzərə alsaq, vasitəçilərin qapalı məkanlara daxil olmaları və insanları tədqiqatda iştiraka cəlb etmələri son dərəcə əhəmiyyətli idi. Kəndlərdə vasitəçilərin köməyi ilə respondentlərin tapılması spontan xarakter daşıyırdı. Bu, hədəf kütləsinə kənar təsirləri azaltmaqda kömək etməklə yanaşı, tədqiqata az-çox fərqli iqtisadi statusu və yaşı olan qadınların daxil olmasına imkanı verirdi. Demografik səciyyəsi cəhətdən, müsahibə götürülmüş 26 iştirakçıdan 23-ü işsiz idi və onların əsasən ailələrinin qeydinə qalır, ev təsərrüfatı və aqrar işlərlə məşğul idilər.

Tədqiqat üçün kəndlərə gedib respondentlərin etimadını qazanmaqda qadın tərcüməçinin rolu da vurğulanmalıdır. Bundan əlavə, hədəf qrupunun gender tərkibini və cəmiyyətdəki patriarxal sosial normaların üstünlük təşkil etməsini nəzərə alaraq, tədqiqatçı olaraq mənim qadın kimliyim qadın müsahibələr ilə əlaqənin qurulmasında və onların açılışında mühüm rol oynadı.

Tədqiqat üçün etik prinsiplər olduqca əhəmiyyətlidir, buna görə də hər bir respondente tədqiqatın məqsədini, tədqiqat ediləcək məsələnin mahiyyətini başa saldıqdan sonra müsahibəni qeyd etməyə başladım. İştirakçıların təhlükəsizliyini qorumaq üçün anonimlik və konfidensiallıq prinsipindən istifadə edilib, sitat gətirdikdə respondentlərin adları çəkilməyib, kəndlərinin adı isə şərti nömrələrlə göstərilib.

Növbəti mərhələdə müsahibənin audio fayllarının transkripsiyası və azərbaycancadan gürcücüyə tərcüməsi, daha sonra kodlaşdırma metodundan istifadə etməklə məlumatların təhlili (Bazeley, 2013) həyata keçirilib. Daha sonra müəyyən edilmiş kateqoriyalar ilə sahə

qeydləri və tədqiqatın nəzəri çərçivəsi ilə birləşdirilib. Əldə edilən məlumatlar mövzuların ortaya çıxmasına və konsepsiyaların formalaşmasına kömək edib və nəticədə, təhlil prosesinə yol açıb.

Sahə işlərində müsahibə metodu vasitəsilə toplanılmış ilkin məlumatlarla yanaşı, bu tədqiqat ikinci dərəcəli mənbələrə, yəni müxtəlif hesabatlarla və araşdırma sənədlərinə, Gürcüstanın Qanunvericilik Bazasına, Bolnisi bələdiyyəsinin internet saytına və digər açıq mənbələrə əsaslanır.

Tədqiqatın müəyyən məhdudiyyətləri olduğunu da qeyd etməliyəm. Birincisi, büdcə və vaxt məhdudiyyəti səbəbindən tədqiqat kiçik bir coğrafi ərazini – Bolnisinin 45 kəndindən<sup>2</sup> yalnız altısını əhatə edir. Bundan əlavə, tədqiqat sadəcə bir etnik qrupa – Gürcüstan azərbaycanlılarına yönəlib və Bolnisiyə yaşayan digər etnik azlıqların təcrübələrini araşdırmır. Bu isə o deməkdir ki, araşdırma nəticələrini ümumiləşdirmək mümkün deyil. Digər məhdudiyyət sektorial məlumatların əlçatanlığı, daha dəqiq desək, məlumat qıtlığı, natamamlığı və ya bəzi hallarda, ümumiyyətlə olmamasıdır. Bu da mövzunun və kontekstin dəyərləndirilməsini çətinləşdirir.

Əlavə olaraq, dövlət orqanları və müvafiq yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən tələb edilən ictimai məlumatların qismən açıqlanması və ya bəzi hallarda informasiya sorğularına heç cavab ala bilməmək də məhdudiyyətlərdəndir. Nəticə etibarilə, tədqiqat açıq mənbələrdən əldə edilən ikinci dərəcəli məlumatlara əsaslanır. Nəhayət, bu tədqiqatda qərar qəbul edənlərin perspektivləri təqdim olunmur. Bununla belə, konkret bir məsələni aydınlaşdırmaq üçün dövlət şirkətlərindən birinin nümayəndəsi ilə telefon söhbəti nəticəsində əldə edilən məlumatlar tədqiqata inteqrasiya edilib.

---

2 Gürcüstan Milli Statistika Xidməti. Gürcüstan bələdiyyələri üzrə əsas göstəricilərin müqayisəsi. <http://regions.geostat.ge/regions/muncom.php>

## 2. Bolnisinin kənd təsərrüfatı və Gürcüstanın azərbaycanlı icması

Kənd təsərrüfatı Bolnisiyə ən mühüm iqtisadi fəaliyyət və özünüməşğulluğun əsas mənbəyidir. Mövcud ən son məlumatlar göstərir ki, Bolnisi sakinlərinin 63%-i kənd təsərrüfatı və fərdi təsərrüfatçılıqla məşğuldur (Darsavelidze və digərləri, 2018). Bununla belə, ümumiyyətlə, Kvemo Kartli bölgəsi, o cümlədən Bolnisi bələdiyyəsi tarixən aqrosənaye ixtisaslı inzibati vahidlikdir (eyni mənbə) və ölkənin mərkəzi ərzaq bazarlarını qida ilə təmin edir. Müstəsna kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı, tarixən toplanmış sahə təcrübəsi və yaxşı qorunan institusional yaddaş sayəsində Bolnisi bələdiyyəsi kənd təsərrüfatını yerli iqtisadiyyatın inkişafı üçün strateji sahə elan edib. Lakin son illərdə Bolnisiyə baş verən torpaq deqradasiyası – bunun əsas səbəbi əkin sahələrinin çirkənlənmiş su ilə suvarma olduğu deyilir<sup>3</sup> – kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əhəmiyyətli maneə yaradır.

Bələdiyyənin ümumi əhalisinin (2023-cü ildə 56 900 sakin)<sup>4</sup> 63%-i (Sosial Ədalət Mərkəzi, 2019) Gürcüstan azərbaycanlıları icmasından ibarətdir. Bu icma eyni zamanda ölkənin ən çoxsaylı (2014-cü il üzrə 6.3%) etnik azlıq qrupunu təşkil edir (GMSX, 2016) və konkret olaraq, Kvemo Kartli bölgəsi əsrlərdir ki, ənənəvi maldarlıq və əkinçiliklə məşğuldur (Meçurçlişvili, 2020). Birgəyaşayışın uzun tarixinə və ölkənin siyasi həyatına verdiyi töhfələrə baxmayaraq, hazırda Gürcüstanın azərbaycanlı icması tam olaraq siyasi həyatda vətəndaş iştirakçılığı imkanlarından məhrumdur. Belə ki, etnik çoxluq təşkil etdiyi bələdiyyə özünüidarəetmələrində belə qeyri-proporsional şəkildə təmsil olunurlar (Kandelaki, 2020).

İcmanın sosio-mədəni və siyasi təcridi Gürcüstanın sovetləşdirmə dövrü ilə əlaqədardır. O vaxtlar Gürcüstanda yaşayan müxtəlif türkmən tayfaları 1939-cu ildə ümumi siyahıyaalmadan sonra bir millət – “azərbaycanlı” adı altında birləşdirilib. Onlar Sovet siyasətinə uyğun olaraq, təhsili yalnız ana dili elan edilən azərbaycanca və rusca ala bilərdilər (Zviadadze və başqaları, 2021). Sovet İttifaqı dağılıdıqdan sonra icma dil problemi ilə üzləşib. Bu maneəni aşmağa 2009-cu ildə keçirilən təhsil islahatından sonra başlanıb (eyni mənbə). Lakin müəyyən irəliləyişə baxmayaraq, dövlət dilinə yiyələnmək icma üçün bu gün də böyük problem olaraq qalır və Gürcüstan azərbaycanlılarının həm vətəndaş, həm siyasi məşğulluğuna böyük maneə yaradır, konkret olaraq Bolnisiyə isə özünüidarəetmələr və dövlət idarələrilə fundamental kommunikasiyanı çətinləşdirir (Sosial Ədalət Mərkəzi, 2019). Buna etnik azlıqlar, o cümlədən Gürcüstan azərbaycanlıları icmasının inteqrasiyası və siyasi məşğulluğu istiqamətindəki zəif və qeyri-effektiv dövlət və yerli siyasət (Kandelaki, 2020) də səbəb olur ki, nəticədə, icmanın qalan cəmiyyətdən təcridi daha da dərinləşir.

### 2.1. Gürcüstan azərbaycanlıları icmasının qadınları

Marjinalaşdırılma və yoxsulluq fonunda Gürcüstanın azərbaycanlı icmasında qadınlar çoxsaylı sistemik bərabərsizliklərin təzyiqi altında yaşayırlar. Onlar həm etnik, gender və mədəni stereotiplərlə, həm də təbii ehtiyatlara, təhsilə, səhiyyəyə, psixoloji və hüquqi xidmətlərə çıxış məhdudyyətləri ilə üzləşməli olurlar (Modebadze, 2021). Səhiyyə xidmətlərinə və məlumatlara çıxış cəhətdən mövcud olan ciddi maneələrdən biri də icma qadınları üçün anlaşılan dildə kommunikasiya və xidmətlərin qıtlığıdır. Kəndlərdə tibbi

3 Bolnisi bələdiyyəsinin rəsmi veb saytı. (n/a). Bolnisi haqqında: Ümumi məlumatlar. <https://bolnisi.gov.ge/bolnisis-sheaxe/zogadi-cnobeji>

4 Gürcüstan Milli Statistika Xidməti (n/a). Əsas göstəricilərinin Gürcüstan bələdiyyələrinə görə müqayisəsi. <http://regions.geostat.ge/regions/muncom.php>

personalın səriştesi, xüsusilə kənd yerlərində təcili tibbi yardımın vaxtli-vaxtında alınmaması problemi daha da kəskinləşdirir (eyni mənbə). Tədqiqat iştirakçılarının təsdiq etdiyi kimi, qadınlar tibbi yardım almaq üçün bələdiyyə mərkəzlərinə və ya paytaxtadək yol qət etməli olurlar. Əgər ailələri lazımi maliyyə imkanlarını səfərbər edə bilsələr, xaricə – Türkiyə və ya Azərbaycana üz tuturlar.

Gürcüstanın azərbaycanlı icmasından olan qadınların siyasi təmsilçiliyinin və iştirakının olmaması gender əsaslı ayrı-seçkilik və hökm sürən gender bərabərsizliyi ilə kəşifir. Get-gedə artmaqda olan vətəndaş fəallığına baxmayaraq, icma qadınlarının siyasi iştiraklarını bir çox amil ləngidir. Qadınların özlərinin fikrincə, patriarxal normaların icma daxilində geniş yayılması onların ictimai sahədə, hətta yerli siyasət səviyyəsində iştirakının qarşısını alan əsas maneədir. Digər səbəb isə dövlət tərəfindən bu qadınların ehtiyaclarını müəyyən etmək və ya həll etmək, onların ölkə səviyyəsində siyasi təmsilçiliyini dəstəkləmək üçün təşviqatın aparılmamasıdır (eyni mənbə).

Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, Kvemo Kartli kənd təsərrüfatı sektorunda işləyən qadınların payı kişilərlə müqayisədə (2019-cu ildə 60%) daha yüksəkdir (2019-cu ildə 56%) (Qolemak Pael və başqaları, 2020). Lakin azərbaycanlı qadınların Kvemo Kartli və Bolnisinin kənd təsərrüfatı sektorunda məşğulluğu ilə bağlı sistemləşdirilmiş və detallı məlumat mövcud deyil. Bununla belə, ümumi statistika və tədqiqat iştirakçılarının şəxsi təcrübələri icma qadınlarının əməyinin yerli kənd təsərrüfatında mühüm rol oynadığını göstərir. Ümumiyyətlə, etnik azlıqlara mənsub olan qadınlar Gürcüstanda kənd təsərrüfatına dəstək proqramlarında iştirak etmək və biliklərini yeniləmək imkanlarından da məhrumdurlar, bu isə müəyyən qədər gürcü dilini bilməməkdən irəli gəlir (Məmmədli, 2022). Bu halları nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, Gürcüstanın azərbaycanlı icmasının qadınları Bolnisinin kənd yerlərində də oxşar maneələrlə üzləşirlər.

Yetkinlik yaşına çatmayanların məcburi nikah problemi icma qadınlarına təsir edən başqa təzyiq mexanizmidir. 2018-ci ildə 18 yaşına çatmamış nikaha daxil olan Gürcüstan vətəndaşlarının əksəriyyəti azərbaycanlı icmasından və kənd yerlərindən olub (BMT Qadınlar Təşkilatı, 2021). Lakin Gürcüstanda erkən nikah probleminin etnik mənsubiyyətdən asılı olmayaraq mövcud olduğu nəzərimizdən qaçmamalıdır. Bu məsələ geniş yayılmış gender bərabərsizliyi və yoxsulluqla şərtlənmişdir. Erkən nikahlara ölkənin etnik cəhətdən həm dominant, həm də qeyri-dominant qruplarında rast gəlinir (Şenqelia və başqaları, 2017). Lakin uşaq nikahları Gürcüstanın azərbaycanlı icmasındakı qadınları üçün mövcud təzyiq mexanizmini gücləndirir, onların təhsilə və rəsmi əmək bazarına çıxışını məhdudlaşdırır, eyni zamanda onları ayrı-seçkilik və təhqiramiz rəftara, o cümlədən məişət zorakılığına məruz qoyur (Modbadze, 2017). Bütün bu sadalanan çətinliklər birləşərək Gürcüstanın Bolnisdəki azərbaycanlı icmasında qadınları ekstraktivizmin mənfi təsirlərinə qarşı əliyalın və müdafiəsiz qoyur.

### 3. Bolnisdə təbii sərvətlərin çıxarılması

Gürcüstanın ümumi iqtisadiyyatı klassik mənada ekstraktivist deyil (Diakonidze, 2020), çünki təbii resursların hasilatı Gürcüstan iqtisadiyyatında yüksək yer tutmur (Çivadze, 2020) və dəyər yaratmanın əsas mənbəyini təşkil etmir (Gellert, 2010). Digər tərəfdən, Bolnisi bələdiyyəsinin iqtisadiyyatı əsasən qiymətli və əlvan metallar, qum, çınqıl, tikinti və bəzək daşları kimi xammal hasilatına əsaslanır (Darsavelidze və başqaları, 2018).

Gürcüstan Milli Statistika Xidmətinin və Bolnisi bələdiyyəsinin dəstəklədiyi araşdırmaya görə, Bolnisi ərazisində çıxarılan ən mühüm ixracat malları əlvan metallar, yəni mis filizləri və konsentratlarıdır (eyni mənbə). 2022-ci ildə Gürcüstandan ixrac edilən mis filizləri və konsentratlarının dəyəri 842 milyon ABŞ dollarına çataraq, milli ixrac payının 19%-nə bərabər olub (GMSX, 2022). Adıçəkilən xammal Çin, Bolqarıstan, İspaniya və Koreya bazarına göndərilmişdir. Onlardan ən böyük pay Çin və Avropa İttifaqının üzərinə düşür (Biznesmedia, 2023). Lakin onu da qeyd etməliyik ki, Milli Statistika Xidmətinin rəqəmləri misin təkrar ixracatını da özündə ehtiva edir, yəni əslində xaricə göndərilən yerli mis son statistikanın göstərdiyindən daha aşağıdır (Çivadze, 2020).

Bolnisi bələdiyyəsinin Kazreti qəsəbəsində mis və qızıl 2012-ci ildən “RMG” şirkəti tərəfindən hasil edilir və yerli yataqlardan gümüş, qurğuşun, sink, kadmium, barit, indium və germanium da daxil olmaqla, bir sıra başqa adda filizlər çıxarır (Darsavelidze və başqaları, 2018). Bolnisdə qızıl hasilatının tarixi minilliklərə gedib çıxsa da, burada əlvan metalların industrial istehsalına 1975-ci ildə – Sovet dövründə Kazreti Əlvan Metal Filizi Emalı Zavodunun fəaliyyəti ilə başlanılıb.

1994-cü ildən – Gürcüstanın müstəqilliyi dövründə yerli qızıl və mis yataqları bir neçə mərhələdə özəlləşdirmədən keçib, 2012-ci ildən etibarən isə “RMG” şirkətinin mülkiyyətinə çevrilib<sup>5</sup>. Əlvan metalların çıxarılması Bolnisdə çay, torpaq və havanın çirklənməsi ilə əlaqəli olduğu üçün bələdiyyə bu vəziyyətdən zərərsiz çıxma bilməyib Tədqiqatlar Maşavera, Bolnisisığali (Poladauri) və Kazretula çaylarının dəmir və kadmiumla, yaxınlıqdakı torpaqların isə qurğuşun, mis, manqan, sink və kadmiumla çirkləndiyini təsdiqləyib (Felix-Henningsen və başqaları., 2010; Bakradze və başqaları, 2021; Tsikaradze və başqaları, 2017). Son dövrdə “RMG”nin açıq mədən prinsipilə hasilat fəaliyyətlərini genişlətmək planları Bolnisinin bəzi kəndlərində sakinlərin etiraz dalğasına səbəb olub. Bunu azərbaycanlı icmasının məskunlaşdığı Muşevani (Azadlıq radiosu, 2022) və Qetadakı<sup>6</sup> yerli əhalinin etiraz nümayişləri də təsdiqləyir.

Əlvan metalların hasilatı Bolnisi bələdiyyəsi çaylarına mənfi təsir göstərən yeganə amil deyildir. Qum və çınqıl kimi aqreqat materialların həddindən artıq çıxarılması çay ekosistemlərinə və yerli icmalara təsir edən digər zərərli qüvvədir. Bu tip fəaliyyətlər Bolnisi ərazisində daha çox Maşavera dərəsində təmərküzləşib (Darsavelidze və başqaları, 2018). Bu hal başqa çaylarda da müşahidə olunur, məsələn, sərhədyanı Xram çayında. Bu çay tədqiqat çərçivəsində ziyarət edilən iki kəndlə – Kvemo və Zemo Arkevanla həmsərhəddir.

Gürcüstan qanunvericiliyinə əsasən, çayın məcrası və onun üzərində yerləşən hidrotexniki qurğuların dayanıqlığı pozulacağı təqdirdə aqreqat materialların həddindən artıq çıxarılması

5 “RMG” qrup. (N/A). Haqqımızda: İstehsalın tarixi. <https://www.richmetalsgroup.com/production-history/>

6 Salam-სალამი. (2023, 6 mart). İmza toplamaq və Qeta kəndində etiraz aksiyası (#Aşağı Güləver). Facebook. <https://www.facebook.com/SalamPlatform/videos/759764659050946>

qadağandır<sup>7</sup>. Lakin reallıq bunun əksini göstərir. Hazırda ölkədə qum-çınqıl hasilatı işlərinin yalnız kiçik bir hissəsi yoxlanılır. Yoxlanma isə hasilat yerinə baxış keçirilmədən aparıldığı üçün onun təbii mühitə təsirləri düzgün şəkildə qiymətləndirilmir və beləliklə, pozuntuların qarşısı da alınmır (Tsintsabadze, 2022). Məsələyə daha geniş baxsaq, Gürcüstanda hasilat sənayesinin ekoloji məsuliyyətini tənzimləyən sistem qeyri-adekvatdır. Birbaşa nəzarət mexanizmləri olmadığı üçün indiyədək vurulan ziyanın aradan qaldırılması, müvafiq monitorinq aparılması və effektiv ölçü götürülməsi təmin edilmir. Bununla yanaşı, korlanmış ətraf-mühitin bərpası maliyyələşdirilmir, qanun pozuntuları üçün kəsilən cərimələr isə kiçik olduğu və differensiallaşdırılmadığı üçün effektiv qalır (eyni mənbə).

Bolnisi bələdiyyəsində təbii sərvətlərin intensiv hasilatı fonunda ictimai infrastrukturun zəif inkişafı çılpaq şəkildə görünür. Bu, xüsusilə Gürcüstan azərbaycanlılarının yaşadığı və mühüm xidmətlərə, ictimai nəqliyyata, uşaq bağçalarına, səhiyyəyə və digər zəruri xidmətlərə çıxışı olmayan kəndlərdə aydın nəzərə çarpır. Bu hal ekstraktivist fəaliyyətlərdən alınan mənfəətin bələdiyyədə qeyri-bərabər şəkildə bölüşdürülməsinə və həmin kəndlərdə ictimai səmərəliliyin yaradılmasına dəstək verilmədiyinə dəlalət edir. Buna habelə sistemli sosial, siyasi və hüquqi bərabərsizliklər də əlavə edilir. Həmin bərabərsizliklərlə etnik azlıqlar qrupları (Piranişvili və Barbakadze, 2022), daha konkret desək, Gürcüstan azərbaycanlıları üzləşməli olurlar (Sosial Ədalət Mərkəzi, 2019).

### 3.1. Qızıl və əlvan metallar mədəni

#### 3.1.1. Qızıl və əlvan metal hasilatı nəticəsində çayların çirklənməsi və Bolnisinin azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə ekoloji təsiri

Bolnisi çaylarının çirklənməsinin əsas mənbəyi Kazreti qızıl və əlvan metal emalı müəssisələrindən istehsalat tullantıların çaylara axmasıdır. Bir sıra tədqiqat işləri Maşavera, Bolnisisitsğali (Poladauri) və Kazretula çaylarının zəhərli elementlərlə çirkləndiyini təsdiqləyir (Vithanaççi və başqaları, 2018; Feliks-Henningsen və başqaları, 2010; Hanauer və başqaları, 2011; Kalandadze və başqaları, 2011; Tsikaridze və başqaları, 2017; Bakradze və başqaları, 2021). Hasilat şirkəti tərəfindən tullantı sularının çaylara axılması praktikasının keçmişdə qaldığı və bunun qarşısını almaq üçün lazımi tədbirlərin görüldüyü bildirilsə də (Azadlıq Radiosu, 2022), tədqiqat üçün baş çəkilən kəndlərdə respondentlərin açıqlamaları suvarma üçün istifadə olunan çaylarda zəhərli maddələrin qaldığını göstərir. Yeni çirklənmiş suyun tərkibindəki toksik maddələr torpağa sızaraq yerli kənd təsərrüfatına, ekosistemə, mal-qara və insan sağlamlığına zərər verir (Feliks-Henningsen və b., 2010; Vithanaççi və b., 2018). Zəhərli maddələr su vasitəsilə asan hərəkət etdiyinə görə (Kim və başqaları, 2020; Bakradze və başqaları, 2011), bu hal Bolnisi hidroşəbəkəsinə, o cümlədən kəndləri içməli və suvarma su ilə təmin edən arteziyan sularına mənfə ekoloji təsir risklərini artırır. Doğrudur, məlumat çatışmazlığı səbəbilə torpaq çirklənməsinin dəqiq miqyasını müəyyənləşdirmək çətindir, ancaq bioloji cəhətdən parçalanmayan ağır metalların torpaq qatlarına uzunmüddətli çökməsi elmi cəhətdən təsdiq olunub (Kim və başqaları, 2020). Bu baxımdan torpağın bərpası mürəkkəb və bahalı texnoloji müdaxiləyə ehtiyac duyur (Stanford.edu, 2019).

Hasilatçı şirkətin rəsmi açıqlamalarına görə, lisenziya ilə fəaliyyət göstərdiyi ərazidə 2020-ci ildə müasir sətəmizləyici qurğular və drenaj sistemləri quraşdıraraq Maşavera, Bolnisisitsğali (Poladauri) və Kazretula çaylarının çirklənməsinin qarşısını alıb<sup>8</sup>. Tədqiqat çərçivəsində

7 Filiz haqqında Gürcüstan qanunu. (17/05/1996). <https://matsne.gov.ge/ka/document/view/33040?publication=19>

8 "RMG" qrup. (2020, 12 fevral). "RMG": ətraf-mühitin mühafizəsi proqramları ilə aparılan işlər. Facebook. [https://www.facebook.com/richmetalsgroup/videos/2469714196579874/?locale=pl\\_PL](https://www.facebook.com/richmetalsgroup/videos/2469714196579874/?locale=pl_PL)

baş çəkilən və sözügedən çayların axdığı kəndlərdə yerli sakinlər çayların təmizlənməsi üçün görülən tədbirlər haqqında məlumatlı olduqlarını bildiriblər. Respondentlər Maşavera çayında ümumiyyətlə “Yaxşı su” axdığını, lakin vaxtaşırı çayın rənginin açıq mavi, firuzəyi və ya parlaq sarıya dəyişdiyini və bu dəyişikliyin adətən güclü yağışlarla üst-üstə düşdüyünü deyirlər. Respondentlər bunu Kazretidə mədən hasilatı müəssisəsi ərazisindən toksik tullantıların çaya tökülməsilə əlaqələndirir və bu vaxt çayın suyunun “hər şeyi – meyvələri, bitkiləri zəhərlədiyini” vurğulayırlar ( III kənd, yerli qadın, 54 yaşında), “Çay kirli axdıqda məhsulumuz da yaxşı gəlmir” (VI kənd, yerli qadın, 68 yaşında).

*“İndi də hərdən yenə buraxırlar [kimyəvi maddələri]. Bilirsiniz, zərərlidir. Torpaqları xarab edir. Əvvəllər çayda balıq da vardı, indi yoxa çıxıb”, – VI kənd, yerli qadın, 57 yaşında.*

*“Hətta inəklər də yaxın durmur bu suya. Həmin çirklənmiş su axdıqdan sonra çayın kənarlarında sarı çöküntü əmələ gəlir. Zəhər kimidir [...] Kartofu suvaranda pis qoxu verir [...], sonra insanlar həmin tərəvəzi yeyir və xəstələnirlər...”, – V kənd, yerli qadın, 64 yaşında.*

Suvarma üçün alternativ su olmadığı üçün suvarma mövsümündə bəzi yerli sakinlər səhhətlərini qorumaqdan ötrü çay sularından istifadə etməkdən çəkinirlər. Nəticədə bu da məhsulun azalmasına gətirib çıxarır.

*“Oradan [Kazreti zavodundan] axan su çaya qarışanda ağ rəngdə olur. Hər şey ordan gəlir – radiasiya, çirklənmə və bu, baş ağrılarıımıza səbəb olur. Belə olanda sahələri suvarmırıq. Olmaz. Məhsulu məhv edir, öldürür. Qarğıdalını, kartofu, hər şeyi xarab edir. Bəzən ordan zəhər axıdırlar, onda su ağ rəng alır. Bilirik ki, məhsulumuzu məhv edəcək, ona görə də suvarmırıq”, – V kənd, yerli qadın, 61 yaşında.*

Çay zəhərləndiyi dövrdə təkəcə sahillərdə və bitkilərdə deyil, eləcə də insanların səhhətində gözlə görünəcək izlər qoyur, bu baxımdan uşaqlar xüsusi risk kütləsi təşkil edirlər. Məsələn, getdiyimiz kəndlərdən birində yaşayan qadınlar yayda Maşavera çayında çimən uşaqlarda dəri allergiyası yarandığını qeyd edirlər. Böyüklərdə bu problem olmur, çünki onlar məlumatlı olduqlarına görə çayda üzməkdən çəkinirlər. Uşaqların allergiyası “tez keçdiyi üçün” kənd sakinləri həkimə müraciət etmirlər.

*“Yayda bəzən uşaqlar Maşavera çayına çimməyə gedirlər. Çiməndə dərilərində səpki əmələ gəlir. Su zəhərli olduğu üçün qaşıntı tutur. [...] Qızıl çıxarırlar, yuyurlar və zəhərli suyu çaya buraxırlar”, – VI kənd, yerli qadın, 29 yaşlı.*

Asan infiltrasiya (suyun yerə hopması) və miqrasiya qabiliyyətinə görə ağır metallar cinsindən və yaşından asılı olmayaraq, biofiziki mühitdə, o cümlədən heyvanların, mal-qaranın və insanların orqanizmində toplanır. Lakin bu təsirlər sosial kontekstdə fərqli qruplar üzərində fərqli cür əks olunur. Bunu bir çox amil şərtləndirir. Yuxarıda adı çəkilən kəndin



nümunəsi göstərdiyi kimi, fərdi vərdiş və praktikalardan tutmuş, struktural bərabərsizliklər və coğrafi mövqeyədək müxtəlif faktorların rolu nəzərə alınmalıdır. Gender prizmasından təhlil edərkən bir çox təsirlərə yeni cilalar əlavə olur. Bütövlükdə, ekstraktivist fəaliyyətlər və Bolnisi qadınlarının gündəlik həyatı çox vaxt dolay yolla bağlıdır, lakin bu qarşılıqlı əlaqə onların həyat şəraitini və imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirir.

### 3.1.2. Qızıl və əlvan metal hasilatının Bolnisiyədəki azərbaycanlı qadınlar üzərində təsiri

Kazretidə mədən işləri nəticəsində çayların ağır metallarla çirklənməsi yaxınlıqdakı kəndlərdə qadınlara necə təsir göstərir? Bu suala cavab vermək üçün iki məsələni ayırmaq istəyirəm. Həmin məsələ bu fəsildə qadınların bədən təcrübələri üzərində cəmləşir, lakin problem onların fiziki rifahını aşaraq əhəmiyyətli sosial və ya siyasi məsələləri ön plana çıxarır. Birinci məsələ qadınların reproduktiv sağlamlıqları, ikincisi isə aqrar sektorda qadının dəyərsizləşmiş, ancaq böyük əhəmiyyət kəsb edən əməyi ilə bağlıdır. Detallara girmədən qeyd etmək lazımdır ki, bu tədqiqatın hədəfi Bolnisiyədəki ekstraktivist fəaliyyətlərlə qadınların reproduktiv sağlamlıqları arasında səbəb-nəticə əlaqələrini ortaya çıxarmaq deyil. Bununla belə, araşdırma zonasındakı şərait və müvafiq ədəbiyyat toksik maddələrlə çirklənmiş mühitdə qadınların səhhəti və onun sosial cəhətləri ilə əlaqədar qiymətləndirilməli olan risklərə işarə edir. Bu isə olduqca əhəmiyyətlidir. Çünki respondentlər kəndlərdə müxtəlif xəstəliklərin yayılması fonunda qadınlarda şiş xəstəliklərinin artması, uşaqlarda onurğa problemlərinin, başgicəllənmələri və başağrıların çoxalmasından bəhs edirlər. Belə halların yayılması və bunun dağ-mədən fəaliyyəti ilə bağlı olması ehtimalı ciddi əsas yaradır ki, səlahiyyətli aktyorlar tərəfindən müvafiq tədqiqatlar aparılmalı və təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Qadının reproduktiv sağlamlığı mövzusunun araşdırmaq üçün hamiləlik və laktasiya dövründə qadın orqanizminin dölə və ya yeni doğulmuş uşağa zərərli maddələrin ötürülməsinə dair mövcud tibbi biliklərə diqqət yetirilməlidir. Bu bilik qadının fiziki sağlamlığını birbaşa uşağın rifahı ilə əlaqələndirir, daha konkret desək, ana südü, uşaqlıq yolu və plasentanı toksikantların ötürücüsü kimi qeyd edir (MakKendrik və başqaları, 2019; MakKendrik, 2014). Bu baxımdan Bolnisiyədə suyun, torpağın və qidanın ağır metallarla çirklənməsi reproduktiv yaşda olan qadınların boynuna “kimyəvi bədən yükləri” (MakKendrik və başqaları, 2019; MakKendrik, 2014) qoyulması üzrə böyük risk yaradır. Bu isə uşağın sağlamlığı üzərində məsuliyyəti yalnız ananın üstünə atmaq deməkdir, halbuki yaşadığı yerdəki ekoloji çirklənmə qadının nəzarətinə tabe deyil. Beləliklə, bu şərtlər daxilində “kimyəvi bədən yükləri” qadınların bədənini üzərində nəzarət mexanizmi sövq edən və nəticədə gender iyerarxiyalarını və təzyiqlik strukturlarını gücləndirə bilən “ananın günahı” (eyni mənbə) diskursunu möhkəmləndirmə riski daşıyır.

Halbuki hasilatçının səbəb olduğu ekoloji çirklənmədən irəli gələn reproduktiv sağlamlıq problemləri qadınların deyil, iqtisadi və siyasi strukturların konkret konfiqurasiyasının nəticəsidir. Həmin konfiqurasiya insanların mülkiyyətini (torpaq və başqa formalarda) ələ keçirərək sərvətin və hakimiyyətin bir neçə adamın (şirkətin) əlində mərkəzləşdirilməsi prosesi ilə əlaqədardır. Buna görə də qadınların “kimyəvi bədən yüklərinə” məruz qalma riskinin qarşısını almaq üçün məsuliyyəti hasilatçılara, dövlət qurumlarına, eləcə də ekoloji vəziyyətinə məsul və vətəndaşların sağlamlığını qorumaq səlahiyyəti və öhdəliyinə malik olan özünüidarəetmə orqanlarına yönləndirmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, etnik azlıqlara mənsub qadınlar, xüsusən də Gürcüstanın azərbaycanlı icmasının qadınları struktural ədalətsizlik və təzyiqlik müxtəlif formaları altında yaşayırlar ki, bu da “kimyəvi bədən yüklərinin” gender və sosial təsirlərini daha artırmağa xidmət edir.

Tədqiqatın hədəf kəndlərində yaşayan qadınların sağlamlıq problemləri təkəcə çirklənmə ilə deyil, əkin sahələrindəki fiziki işlərlə də əlaqəlidir. Qeyd edildiyi kimi, Bolnisiyə əsas məşğulluq mənbəyi kənd təsərrüfatıdır, lakin ölkədə iş tapmadığı üçün kişilərin əksəriyyəti iş dalınca xaricə getməli olur, aqrar təsərrüfatda işçi qüvvəsinə tələbatı evdə qalan qadınlar ödəyir.

Bunu respondentlər – həm öz torpaq sahələrində işləyənlər, həm də günəməzd başqalarının əkin sahələrində işləməli olanlar təsdiqləyirlər. Bundan başqa, yerli sosial normalar və kənd təsərrüfatında əməyin gender cəhətdən bölgüsü əkin-biçin, bitkilərə baxmağı və ya məhsul yığımı kimi əl işlərini “qadın işi” kimi təyin edir. Bu femininləşdirilmiş aqrar iş torpaqla birbaşa, intensiv və uzunmüddətli təmas deməkdir. Bu iş o deməkdir ki, fiziki cəhətdən ağır şəraitdə işləmək azmış kimi, çirklənmiş torpaqlardakı ağır metallarla təmas məcburiyyəti də qadınları sağlamlıq təhlükəsi ilə üz-üzə qoyur. Beləliklə, dağ-mədən hasilatının zərərli təsiri altında qalan kənd təsərrüfatının məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə qadınların üzərinə düşür. Bundan əlavə, ekstraktivist fəaliyyət nəticəsində əmələ gəlmiş toksik maddələr su və torpaq vasitəsilə onların orqanizmlərinə və yetişdirdikləri qida məhsullarına keçir, sonra Bolnisiyədən kənardakı şəhərlərdəki ərzaq bazarlarına, oradan isə istehlakçıların bədəninə yol tapır. Nəhayət, əlvan metal hasilatının sağlamlığa mənfi təsirlərinin fərqli gender aspekti mövcuddur ki, bu da Bolnisi kəndlərində yaşayan azərbaycanlı qadınları su, torpağın keyfiyyəti, uşaqların səhhəti və ölkədəki ərzaq bazarları ilə əlaqələndirir.

## 3.2. Suvarma suyu

### 3.2.1. Bolnisi azərbaycanlı icmasında suyun qeyri-bərabər paylanmasının xüsusiyyətləri

Su hasilat sənayesində son dərəcə əhəmiyyətli ünsürdür. O, bir tərəfdən istehsalat üçün zəruri olan texniki komponentdir, digər tərəfdən isə zərərli tullantıların töküldüyü biofiziki mühitdir. Tullantılar çaylara, dənizlərə və başqa növ səthi sulara axıdılır ki, bu da bir çox halda zərərli və qanunazidd şəkildə baş verir. Lakin su qaynağının aqrar istehsalat məqsədilə mənimsənilməsi ekstraktivist praktika kimi qəbul edilmir, halbuki bəzi tədqiqatçıların fikrincə, bu, ekstraktivizmin növlərindən biridir. O mənada ki, əgər su yerli dolanışıq üçün deyil, ixracat məqsədilə qida istehsal edən kommersion təsərrüfatlarının ixtiyarındadırsa, yerli fərdi təsərrüfatların və əhalinin ehtiyaclarına göz yumulur (Torres və başqaları, 2022; Stensrud, 2019). Burada su kənd təsərrüfatında kommersion mənəfət üçün zəruri resursdur. Onun mənimsənilməsi və qeyri-bərabər paylanması isə yerli ailə təsərrüfatlarını zəiflədir, su çatışmazlığı Bolnisiyədən əmək miqrasiyasını təşviq edir, habelə gender və iqtisadi bərabərsizliklərin dərinləşməsinə təkan verir. Bu bölmədə hidroloji və infrastruktur bərabərsizliyinə siyasi və sosial məsələlər kimi yanaşılır. Məsələn, kanallar, bəndlər və ya borular vasitəsilə su axınının təşkili cəmiyyətdə sosial gücün necə bölüşdürüldüyünü əks etdirir. Çünki suyun kim üçün əlçatan olub-olmamasına konkret aktyorlar qərar verirlər. (Svinqedou, 2009).

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi (28,825 ha) Bolnisi bələdiyyəsinin ümumi ərazisinin 35%-ni təşkil edir (Darsavelidze və başqaları, 2018), bunun yalnız 5,736 hektarı irriqasiya sistemilə təchiz edilib<sup>9</sup>. Sovet dövründə bələdiyyədə 12.000 ha sahə suvarma sistemi ilə təmin edilmişdi (Darsavelidze və başqaları, 2018), lakin 1990-cı illərdə su təchizatı infrastrukturunun dağıdılmasından sonra suvarılan torpaqların sahəsi yarıya qədər azalıb. Hazırda Bolnisi suvarma sistemi Maşavera çayından qidalanır. Dövlət nəzdində olan “Gürcüstan Meliorasiyası” MMC suvarma suyunu Maşaveradan Bolnisiyə vegetasiya

9 “Gürcüstan Meliorasiyası”na göndərilən informasiya sorğusunun cavabı (14 mart, 2023-cü il)

dövründə həftədə iki və ya üç dəfə çatdırır, bu xidmətlərin müqabilində yerli sakinlərdən illik 75 ləri abunə haqqı alır<sup>10</sup>. Bununla belə, suvarma fəslində abonentlərin hamısını su ilə təchiz etmək mümkün olmadığı üçün şirkətə olan etimadsızlığı artırır. Bəziləri şirkətlə müqavilə bağlamaqdan belə çəkinir (Məmmədli, 2022).

Vegetasiya dövründə Bolnisinin əkin sahələrində suya tələbat pik həddə çatır, lakin qlobal istiləşmənin səbəb olduğu qeyri-sabit yağıntılar çayda suyun həcmi azaldır. Belə olan halda, “Gürcüstan Meliorasiyası” MMC Maşavəranın suyunu qonşu Dmanisi bələdiyyəsinin Pantiani (Armudlu), Yaqublu, Mtisdziri və Xorxor su anbarlarından zənginləşdirməli olur<sup>11</sup>. Çayın süni qidalandırılmasına baxmayaraq, Bolnisi kəndlərində təsərrüfat sahələrinə su yenə də çatmır. Bunu tədqiqatda iştirak edənlər də təsdiqləyirlər. Onlar bu vəziyyəti iri təsərrüfatların suya böyük tələbatı, eləcə də kəndlərin uğursuz coğrafi mövqeyi ilə izah edirlər. Onların sözlərinə görə, suyun çoxu çayın yuxarısında yerləşən kəndlərdə istifadə olunur və vegetasiya mövsümü boyunca onların təsərrüfatları susuz qalır.

*“Su yoxdur. Vermirlər. Böyük sahədə satış üçün məhsul yetişdirəne verirlər. Yaxud da suya yaxın olan torpaq sahələri suvarılır. Bizə su qalmır. Bura su gəlmir. Burdakı torpaqlarımız susuzluqdan yanıb getdi... bax belə əziyyət içindəyik”, – III kənd, yerli qadın, 47 yaşında.*

Qeyd etmək vacibdir ki, respondentlər suvarma suyunun mənimsənilməsi məsələsini qaldıraraq, bunun qeyri-rəsmi, lakin geniş yayılmış təcrübə olduğunu vurğuladılar. Bu iş Bolnisiyə getdikcə məhdudlaşan su ehtiyatlarının qeyri-bərabər paylanması daha da ağırlaşdırır. Dediklərinə görə, bu praktika xüsusilə kiçik ailə təsərrüfatlarına ziyan vurur, lakin su əldə etmək üçün maliyyə resurslarına malik olan böyük təsərrüfatlara əlverişli şərait yaradır.

*“Bostanı sulamağa belə suyumuz yoxdur [...] Bura su buraxmırlar, bu problemi həll edəcək heç kim yoxdur. [Suvarma qrafiki üzrə] Növbələri pulla alırlar... Suvarma suyu Bolnisi tərəfindən, çaylardan gəlir, həmin suyu satırlar”, – II kənd, yerli qadın, 71 yaşında.*

Bu açıqlamalardan fərqli olaraq, “Gürcüstan Meliorasiya” MMC-nin nümayəndəsi iddia etdi ki, şirkətin məsuliyyəti suyu magistral kanallara çatdırmaqdan ibarətdir, kəndlərdə daxili suvarma şəbəkələrində suyun paylanması isə rayon tənzimləyicilərinin səlahiyyətindədir<sup>12</sup>.

Suvarma sistemindən su təchizatının etibarsızlığı şəraitində yerli təsərrüfatçılara məxsus əkin sahələri əsasən yağışdan asılıdır, lakin Bolnisiyə tez-tez quraqlıq olduğuna görə sakinlər məhsulsuz qalırlar. Nəticə etibarilə, bu proses kəndlərdə bir çoxlarını əkinçiliyi tərk etməyə məcbur edir. Vaxtilə özlərini qida ilə təmin edən ailələr artıq gündəlik istehlak üçün tərəvəzi satın almalı olurlar, halbuki əvvəllər tərəvəz yetişdirib sataraq çox yaxşı dolanırdılar.

*“Əvvəllər məhsul vardı. Yaxşı qiymətə də satırdıq. Yaşlı nəsil özlərini də yaxşı dolandırır, bizə də dəstək olurdular. Toy xərclərimizi qarşıladılar, oxutdular...Ancaq hazırda məhsul yoxdur, yetişmir. Təsərrüfatda problemlər var, su çatışmır”, – IV kənd, Yerli qadın, 38 yaşında.*

10 “Gürcüstan Meliorasiyası”na göndərilən informasiya sorğusunun cavabı (14 mart, 2023-cü il)

11 “Gürcüstan Meliorasiyası” nümayəndəsi ilə telefon müsahibəsi (18 aprel, 2023-cü il)

12 “Gürcüstan Meliorasiyası” nümayəndəsi ilə telefon müsahibəsi (18 aprel, 2023-cü il)

Beləliklə, əgər bir vaxtlar kənd təsərrüfatı və qida istehsalatı yerli əhali üçün iqtisadi istinadgah idisə, hazırda suvarma suyu çatışmazlığı səbəbindən kənd təsərrüfatı və ərzaq istehsalı tənəzzülə uğrayır, Gürcüstanın azərbaycanlı icmasının fiziki və sosial-mədəni davamiyyəti üçün maddi bazanı kəskin şəkildə məhdudlaşdırır.

### 3.2.2. Bolnisi azərbaycanlı icmasında suvarma suyunun qeyri-bərabər paylanmasının gender aspekti

Suvarma suyunun qeyri-bərabər paylanmasının təsirlərini gender nöqteyi-nəzərindən təhlili göstərir ki, su çatışmazlığı Bolnisi azərbaycanlı icmasında yaşayan qadınların gündəlik həyatı və əmək təcrübələri üzərində əhəmiyyətli təsirə malikdir. İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, icmanın suya və onun idarə olunmasına münasibəti genderlə sıx şəkildə bağlıdır. Tədqiqat iştirakçılarının təsdiq etdiyi kimi, məişət ehtiyacları üçün suyun təminatı qadınların üzərinə düşür, lakin “suvarma yalnız kişilər üçündür” və “suvarma suyu məsələsinə kişilər baxır”. Su çatışmazlığı açıq bir şəkildə fərdi təsərrüfatların azalması, kişilərin mövsümi əmək miqrasiyası tendensiyasının artması ilə üst-üstə düşür. Paralel olaraq qadınlar arasında qeyri-rəsmi məşğulluq, vaxt çatışmazlığı və həyatın məişət sferası ilə məhdudlaşması hallarının artması müşahidə olunur. Sonuncu məsələ digər amillərlə yanaşı, icmanın patriarxal sosial quruluşu ilə izah olunur. Belə ki, patriarxal icmada qadınların vəzifələri və imkanları ailədaxili sahə, məişətdən ibarət görülür, ictimai məkanda iştirakları isə ümumiyyətlə məhdudlaşdırılırlar (Lous, 1997). Bunun əksinə olaraq, kişilərin hərəkət azadlığı təşviq edilir və bu, əsasən ev əməyinin cinsiyyətə görə bölüşdürülməsi ilə təmin edilir. Mövsümi iş dalınca xaricə gedənlərin əsasən kişilər olduğunu tədqiqat iştirakçıları da vurğulayırlar. Qadınlar isə qonşu kəndlərdə əkin sahələrində müvəqqəti, qeyri-rəsmi şəkildə “25-30 ləri” qarşılığında günəməzd fəhləlik edirlər. Qadın respondentlərdən birinin sözlərinə görə, xaricdə əməkçi miqrant olan kişi yaxşı qazandıqda “arvadına xəbər göndərir ki, işə getmə, evdə otur, uşaqlara bax” kimi hallara da rast gəlinir. Bu cür hallar Bolnisinin azərbaycanlı icmasındakı qadınların çoxşaxəli, mürəkkəb təcrübələrini geniş şəkildə nümayiş etdirməsə də, yerli kontekstdə gender asimmetriyası və iyerarxiyanın üstün olmasından xəbər verir. Beləliklə, başqa sistemə amillərlə birlikdə götürsək, kişilərin əmək miqrasiyası, hərəkət azadlığı baxımından patriarxal imtiyazları, habelə məişət sferasında vəzifələrin cinsinə görə bölgüsü qadınların kişilərdən iqtisadi asılılığını gücləndirən sosial mühit yaradır. Bu da qadınların onsuz da məhdud olan ictimai-siyasi iştirak imkanlarını azaldır.

Qadınların qeyri-rəsmi və aşağı maaşa işləməsi məsələsinə qayıtsaq, Bolnisi kənd təsərrüfatında əməyin feminizasiyası qadınları daha da müdafiəsiz vəziyyətə salır. Çünki qeyri-rəsmi işləmək onları sosial təminatdan, adekvat maaşdan, sağlamlıqdan və təhlükəsiz iş şəraitindən məhrum qoyur. Qeyd edək ki, bu reallıq suvarma suyu çatışmazlığı səbəbilə fərdi təsərrüfatların süquta uğraması məsələsi ilə kəşisir. Nəticə olaraq, yerli iqtisadiyyatın aqrar xarakterli olması şəraitində öz sahələrində susuzluq ucbatından ərzaq yetişdirməklə gəlir əldə edə bilməyən, ixtisasları və dil bilikləri olmadığı üçün iş alternativlərindən məhrum olan qadınlar məcbur qalır ki, qonşu kəndlərdə günəməzd fəhləlik etsinlər. Bu cür iş isə səhhətlərinin pisləşməsi, ağır zədələr almaları ilə müşayiət olunur.

*“Gedib sahədə işlədim, belim tutuldu. Soyuqdur, ayaqlarım donur, böyrəklərim incidir. İşləmək qeyri-mümkündür. Tonqal qalayıb əllərini isitməlisən [...] Yayda da günəş vurur. Çətindir...” – V kənd, 41 yaşlı yerli qadın.*

Bundan əlavə, respondent qadınların məişətləri bir çox hallarda bir-birinə uyğundur, tədqiqatda qadınların əməyinin icmanın sosial həyatında nə qədər böyük əhəmiyyəti olduğunu göstərdi:

Qadınların ağır iş yükü kənd təsərrüfatı sahələrində yekunlaşmır. Onlar tarladakı uzun iş günündən sonra evə qayıdır, ev işləri ilə məşğul olurlar. Beləliklə, ikiqat iş yükü daşıyan qadınlar ailələrinin davamlılığını və nəticədə icmanın sosial reproduksiyasını təmin edirlər:

*“İş mövsümündə saat 6-da oyanıram, yeməyimi yeyirəm, evdəki işləri yolu qoyuram: mala baxmaq və uşaqlar... Saat 8-dən sonra çölə işləməyə gedirəm. Axşam saat 6-dan sonra işdən qayıdıram. Bundan sonra yenə ev işləri, mal-heyvana baxıram... Evə gəldikdən sonra da işləməli olursan. Mənim üçün dincəlmək yoxdur. Elə hey iş, iş”, – V kənd, 46 yaşlı yerli qadın.*

Evdə və tarladakı əməyin ikiqat yükü, bundan irəli gələn vaxt çatışmazlığı qeyri-rəsmi əməyin təhlükələri ilə birləşərək bu qadınları təzyiq sistemləri qarşısında tək qoyur. Bu çıxılmaz vəziyyətdə onlar nə sağlamlılıqlarını bərpa etmək və ya özünüinkışaf üçün fasilə götürür, nə də rəsmi bir işə girmək üçün zəruri bacarıqlara yiyələnmək fürsəti əldə edirlər. Sosial-iqtisadi təcrid vəziyyətinə düşməklə öz icmalarından kənarında sosial əlaqələr qura bilməməkdən hələ heç danışmırıq... Suvarma suyu çatışmazlığı Bolnisdəki azərbaycanlılar üçün sosial və iqtisadi bərabərsizlikləri kəskinləşdirir, bu bərabərsizlik isə icma qadınları üçün xüsusi təcrübələr yaradır.

### 3.3. Qum-çınqıl hasilatı

#### 3.3.1. Zemo və Kvemo Arkevani kəndlərində qum-çınqıl hasilatının ekoloji, sosial və gender təsirləri

Çay yataqlarından qum və çınqılın həddən artıq hasilatı icmaları zədələyəcək ciddi ekoloji, sosial və iqtisadi nəticələrə gətirib çıxarır. Buraya çayın aşağı axınında daşqınlar, ixtiofaunanın, balıqçılıq və biomüxtəlifliyin deqradasiyası, quraqlıqlar, yerli kənd təsərrüfatının məhvi və material ixracından əldə edilən mənfəətin yalnız hasilat şirkətinin əlində toplanması kimi problemlər daxildir (Bişt, 2021). Qum və çınqıl hasilatının mənfə ekoloji və sosial nəticələri Bolnisinin iki kəndində – Xram çayı kənarında yerləşən Zemo və Kvemo Arkevanidə bütün çılpaqlığı ilə özünü göstərir. Çayın yatağında yerləşən karxananın yaxınlığındakı bataqlıq (Şəkil 1) və çuxurlu landşaftlar (Şəkil 2) çay ekosistemindəki tarazlığın pozulduğunu göstərir.



Şəkil 1. Salome Kobalava. Yanvar, 2023-cü il. Xram çayının sel düzenliyi. Kvemo Akrevani kəndi, Bolnisi.



Şəkil 2. Salome Kobalava. Yanvar, 2023-cü il. Xram çayının sel düzenliyi. Kvemo Akrevani kəndi, Bolnisi.

Kvemo və Zemo Arkevani kəndlərinin sakinləri əvvəllər çayın yaxınlığında “böyük torpaq sahələrini” becəriblər, lakin qum və çınqıl hasilatının başlaması ilə çayın yatağı tamamilə dəyişib, çaydakı su quruyub və kənd əhalisi əkin sahələrini suvara bilməyib. Bundan sonra çayda çimmək üçün yerlər və təbii bulaqlar yoxa çıxıb. Kənd əhalisi su təchizatı sisteminin olmadığı dövrdə içməli suyu həmin bulaqlardan əldə edirmiş.

*“İçməli suyu cələdən daşıyırdıq, yerdən çıxırdı. Stəkanla götürürdük [...] Tərtəmiz su idi [...] Suyu çay kənarından əl arabası ilə biz qadınlar daşıyırdıq. Paltarları da ora yumağa aparırdıq...” – I kənd, yerli qadın, 40 yaşında*

Qum-çınqıl hasilatına görə çayın məcrasının dəyişdirilməsi, ora yaxın torpaqların itirilməsi bu kəndlərdə otlaq kimi istifadə edilən əraziləri də azaldıb. Bu da kəndlilərin dolanışıqına və heyvandarlığa mənfi təsir bağışlayıb.

*“İnəklərin örüş yerində daş karxanaları açıblar. Yer yoxdur, inəklər, qoyunlar ac qalıb. Əvvəllər hərənin iki-üç inəyi olurdu, artıq heç kəsin bu qədər inəyi yoxdur. Niyə? Otlaq olmadığı üçün. Kənd yeridir, həyat yoldaşımın inək saxlamaq istəyirik, ancaq otlaq yoxdur”, – I kənd, yerli qadın, 40 yaşında.*

Tədqiqatın respondentləri çayın çirklənməsini qum-çınqıl karxanası ilə əlaqələndirərək “hər dəfə qumu çıxarılanda çaydakı su palçıqlı gəlir” deyirlər. Çay boyu aqreqat materialların çıxarılması ilə bağlı həm suyun çirklənməsi, həm də yeraltı su axınındakı balans pozuntusuna gətirib çıxaran başqa risklər də mövcuddur.

Birincisi, hasilat prosesində istifadə olunan qurğulardan gələn yuyuntu suyunun yerüstü və yeraltı sulara axması ilə əlaqədardır; ikincisi, suötürən suxurların çökməsi nəticəsində yeraltı suların tükənməsi riski barədədir (Qucaraidze, 2021). Bu risklər xüsusilə Kvemo və Zemo Arkevani kontekstində nəzərə alınmalıdır. Çünki oradakı əhali içməli suyu sadəcə öz səyləri nəticəsində qazdırdıqları su quyusundan və qurduqları şəbəkədən təmin edir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq, Xram çayından qum-çınqılın həddindən artıq və nəzarətsiz şəkildə çıxarılması bu kəndlərdə içməli suyun keyfiyyətinə və həcminə, beləliklə də, sakinlərin sağlamlığına və rifahına təhlükə yaradır.

Gender nöqteyi-nəzərindən təhlil etsək, suya əlçatımlılıqla bağlı qeyri-müntəzəmlik və ya onun açıq şəkildə məhdudlaşdırılması bu kəndlərdə yaşayan qadınların həyatına böyük təsir göstərə bilər. Gürcüstanın azərbaycanlı icmasının patriarxal sosial quruluşu məişət ehtiyacları ilə əlaqədar su təminatını qadınlara həvalə etdiyi üçün su çatışmazlığı qadınların ev işlərindəki yükünü daha da artıracaq. Xüsusilə də, şəxsi maşını olmayanlar su gətirmək üçün uzun bir yol qət etməli və ya su almaq üçün maşın icarəyə götürməli olacaqlar. Beləliklə, məişət suyuna çıxışın məhdudlaşdırılması onu təmin etməyin xərclərini və qadınların fiziki əməyini artırır. Belə olan halda, ev işlərinin məsuliyyətini daşıyan qadınlar həm də su təminatını həll etməyə çalışacaqlar, bu isə onsuz da mövcud olan vaxt çatışmazlığı problemini kəskinləşdirir. Burada zehni yük problemini də qeyd etmək lazımdır. Zehni yük dedikdə ev şəraitində vacib, lakin tanınmayan və haqqı ödənilməmiş emosional, əqli və fiziki əmək nəzərdə tutulur (Din və başqaları, 2021). Beləliklə, su çatışmazlığı Kvemo və Zemo Arkevanda yaşayan qadınların zehni yükünü də ağırlaşdırma bilər. Bu, vaxt kasadlığı ilə birlikdə qadınların məişət sferasına qapadılmasını artıracaq və yoxsulluqdan yaxa qurtarmalarını daha da çətinləşdirəcək. Bu dinamika icma səviyyəsində yoxsulluğun feminizasiyasını dərinləşdirəcək (Abdurahman, 2010) və qadınların onsuz da məhdud olan ictimai və siyasi iştirak imkanlarının bir az da azalmasına töhfə verəcək. Qum-çınqıl hasilatını təhlil edərkən iqlim dəyişikliyi ilə bağlı davam edən prosesləri də unutmamalıyıq. Çünki bu da şirin su ehtiyatlarını əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və adıçəkilən kəndlərin içməli suya çıxışının məhdudlaşma təhlükəsini gücləndirir. Xüsusilə bu kəndlərdə iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar içməli suyun tükənməsi icma qadınlarına yuxarıda qeyd olunan bütün təzyiqlərin ikiqat artması deməkdir. Beləliklə, Gürcüstanın azərbaycanlı icmasında qadınların sosial,

iqtisadi və hətta emosional cəhətdən gücləndirilməsi üçün Bolnisdə su ehtiyatlarına rahat çıxışı təmin etmək vacibdir. Buna isə Zemo və Kvemo Arkevani kontekstində qum-çınqıl hasilatı fəaliyyətindən irəli gələn riskləri azaltmaq və ya aradan qaldırmaqla nail olmaq olar.



## Tövsiyələr

Bu tədqiqat Bolnisi bələdiyyəsində icra edən müxtəlif növ hasilat fəaliyyətlərinin təsir arealında yaşayan Gürcüstan azərbaycanlıları icmasında struktur və gender bərabərsizliklərinin gücləndiyini göstərir. Mülksüzləşdirmə, təbii sərvətlərin istismarı və sistemli təzyiğin cəfasını isə icma qadınları disproporsional şəkildə çəkməli olurlar. Bu isə qeyri-rəsmi məşğulluq, vaxt çatışmazlığı, iqtisadi asılılıq, məhdud siyasi iştirak, məişət sferasına qapanma, ikiqat yük, fiziki və psixi sağlamlıqla bağlı risklər qarşısında müdafiəsiz qalma formasında özünü göstərir. Bolnisiyədəki ekstraktiv fəaliyyətlərin mənfi ekoloji, sosial və gender təsirlərinin yumşaldılması, habelə azərbaycanlı qadınların bunlara görə üzləşdiyi problemlərin həlli dövlətin, bələdiyyənin və mədən şirkətlərinin iştirakı ilə sektorlararası və interseksional yanaşmalar tələb edir. Bu yanaşmalar həm uzunmüddətli, həm də qısamüddətli qərarların qəbuluna əsaslanmalı, sosial və ekoloji məsuliyyətə yönəlmiş texnoloji, infrastruktur, siyasi və inzibati həll yollarını əhatə etməlidir. Daha dəqiq desək, aşağıdakı tədbirlər görülməlidir:

- Bolnisiyədə “RMG” şirkətinin hasilat fəaliyyəti arealında yaşayan azərbaycanlı qadınların və ümumiyyətlə, bütün icmanın sağlamlığını qoruyan, fərdi təsərrüfatların davamlılığını təmin edən və aqrar istehsalatın təhlükəsizliyi üçün **çayların hidroloji sistemini çirklənmədən mühafizə edən tədbirlərin görülməsi zəruridir**. Bu məqsədlə Maşavera çayını çirkləndirən əsas mənbənin aradan qaldırılması və ağır metallarla çirklənmiş torpağın reabilitasiyası vacibdir. Çirkab sularının filtrasiyası və təmizləyici qurğuların quraşdırılması ilə bağlı şirkətin açıqlamalarına baxmayaraq, tədqiqat respondentlərinin şəxsi təcrübələri göstərir ki, müəssisədən toksik tullatıların mütəmadi şəkildə çaya qarışması hələ də aşılmaz problem olaraq qalır. Beləliklə, problemin aradan qaldırılması **dövlət, özünüidarəetmə orqanları, ətraf mühitin monitorinqi və icra qurumları tərəfindən effektiv iştirak və reaksiya tələb edir**. Hasilat fəaliyyəti nəticəsində çirklənmənin mənfi ekoloji və sosial təsirlərini nəzərə alaraq, dövlət və yerli özünüidarəetmə tərəfindən **qadınların sağlamlığı ilə bağlı məsələlərə, o cümlədən onların reproduktiv sağlamlığı ilə bağlı (hasilat fəaliyyəti ilə əlaqəli olma ehtimalına) risklərə diqqət yetirmək tövsiyə edilir**.
- Qadınlar və ümumiyyətlə, icma üzvlərinin səhiyyə xidmətlərinə çıxışının olmaması və onların əsas ekoloji hüquqlarını nəzərə alaraq, **əlvan metal hasilatının təsir sahəsinə dair məlumatların toplanmasına və tədqiqinə təcili ehtiyac var**. Respondentlər tərəfindən xərçəng və başqa xəstəliklərin artması ilə bağlı narahatlıqları əsas verir ki, vəziyyəti yerində öyrənilsin.
- İcma qadınlarının, habelə aqrar sektordan asılı icmanın iqtisadi və sosial dayanıqlığına nail olmaq üçün kəndlərdə **suvarma suyunun qeyri-bərabər paylanması problemini həll etmək olduqca vacibdir**. Bu, digər tədbirlərlə yanaşı, suyun mənimsənməsi hallarının aşkar edilməsi, effektiv reaksiya verilməsi və bu halların qarşısının alınması mexanizmini tətbiq etməklə mümkün ola bilər.
- İcma qadınlarının ikiqat əmək yükünü azaltmaq üçün və vaxt kəsadlığının öhdəsindən gəlmək üçün **yeraltı suyun idarəsi üzrə elə bir siyasət hazırlanmalıdır ki, o, çayları aqreqat materiallarının həddən artıq hasilatının zərərli təsirlərindən qorusun**. İlk baxışda bir-birilə əlaqəli görünməyən yeraltı sular və qadınların ev əməyi kimi

məsələlər əslində Bolnisi kontekstində bir-biri ilə yaxından əlaqəlidir. Bolnisinin kənd yerlərində içməli su adətən qrunut suları vasitəsilə təmin edilir, məişət suyu ilə təminat isə qadınların öhdəsinə atılır, buna görə də yeraltı sulara çıxış qadınların gündəlik həyatına və daha geniş mənada, onların sosial və siyasi imkanlarına birbaşa təsir göstərir. Prosesual səviyyədə, çaydan aqreqat materiallarının hasilatının mənfi təsirləri dövlət tərəfindən birbaşa nəzarət mexanizmlərini tətbiq etməyi tələb edir. Daha konkret desək, **müvafiq monitoring, nəzarət və cavab tədbirləri həyata keçirilməli, mədən fəaliyyətinin ekoloji və sosial zərərin dərəcəsi və miqyasından asılı olaraq cərimələr müəyyən edilməlidir.**

Ümumi tövsiyələrin bu siyahısı ola bilsin ki, tədqiqatda müzakirə edilən bütün məsələləri əhatə etmir. Lakin təklif olunan həll yollarının həyata keçirilməsi Bolnisiə ekstraktivist fəaliyyətlərin təsir zonasında yaşayan azərbaycanlı icmasındakı qadınların iqtisadi, sosial və siyasi cəhətdən güclənməsinə, həmçinin zəruri təbii ehtiyatların onlar üçün əlçatımlı olmasına və yaşayış mühitinin yaxşılaşmasına böyük dəstək göstərəcək.

# Bibliografiya

1. არომჰვილი, ა. (2020). როგორ აქცევს ექსტრაქტივისტული კაპიტალიზმი ზრუნვას ამონურვად რესურსად. ექსტრაქტივისტული გადაკვეთები: პოლიტიკა, ეკოლოგია და სოციალური სამართლიანობა. სოციალური სამართლიანობის ცენტრი. [Aroshvili, A. (2020). Ekstraktivist kapitalizm qaygını tükənen resursa necə çevirir. Ekstraktivist kəsişmələr: Siyasət, ekologiya və sosial ədalət. Sosial Ədalət Mərkəzi.]
2. ახობაძე, ს., რუხაძე, ა., ბარნოვი, ე., ჯიბლაძე, ქ., ზუმბულიძე, მ. (2020). ხრამიდებედას მდინარეთა აუზის მართვის გეგმის შემუშავება საქართველოში. REC-Caucasus. <https://rec-caucasus.org/wp-content/uploads/2020/08/1594145503.pdf> [Axobadze, S., Ruxadze, A., Barnov, E., Cibladze, K., Zumbuladze, M. (2020). Gürcüstanda Xram-Debeda çayları hövzəsinin idarəsi planının hazırlanması. REC-Caucasus.]
3. ბაქრაძე, ე., შავლიაშვილი, ლ., კუჭავა, გ. (2021). მადნეულის საწარმოს მიერ მდ. კაზრეთულას დაბინძურების თანამედროვე მდგომარეობა. [http://chemistry.ge/publication/jgcs/vol/2021\\_1\\_11\\_bakradze.pdf](http://chemistry.ge/publication/jgcs/vol/2021_1_11_bakradze.pdf) [Bakradze, E., Şavliaşvili, L., Kuçava, Q. (2021). Madneuli müəssisəsi tərəfindən Kazretula çayının çirklənməsinin hazırkı vəziyyəti.]
4. ბიზნეს მედია საქართველო (BM.ge). (2023, 24 იანვარი). სპილენძის მადნების და კონცენტრატების ექსპორტით \$1 მლრდ მივიღეთ – სად ვყიდულობთ და ვყიდით? <https://bm.ge/ka/article/spilendzis-madnebis-da-koncentratebis-eqspor-tit-1-mlrd-miviget---sad-vyidulobt-da-vyidit--/125337> [Biznes Media Gürcüstan (BM.ge). (2023, 24 yanvar). Mis mədənləri və konsentrantların ixracantından 1 milyard dollar gəlir əldə etdik – harda alırıq və harda satırıq?]
5. გაეროს ქალთა ორგანიზაცია. (2021). ქვეყნის გენდერული თანასწორობის პროფილი: საქართველო. <https://georgia.unwomen.org/sites/default/files/2022-04/Country%20Gender%20Equality%20Profile%20GEO.pdf> [BMT Qadın Təşkilatı. (2021). Ölkənin gender bərabərliyi profili: Gürcüstan.]
6. გომელაკ პაუელი, ა., ჭითანავა, მ., ნიქვაძე, ნ., გაფრინდაშვილი, ნ., კეშელავა, დ., ლობჯანიძე, მ. (2020). სახელმწიფო პროგრამა „დანერგე მომავლის“ გენდერული ზეგავლენის შეფასება. გაეროს ქალთა ორგანიზაცია. <https://georgia.unwomen.org/sites/default/files/2022-11/Danerge%20Momavali%20Geo.pdf> [Qomelak Paueli, A., Çitanava, M., Tsikvadze, N., Qprindaşvili N., Keşelava, D., Lobjanidze, M. (2020). “Gələcəyi ək” Dövlət proqramının gender təsirinin qiymətləndirməsi. BMT Qadın Təşkilatı.]
7. გუჯარაიძე, ქ. (2021). სახელმძღვანელო ქვიშა-ხრემის მოპოვების ზეგავლენის ქვეშ მოქცეული მოქალაქეებისთვის. მწვანე ალტერნატივა. [https://greenalt.org/app/uploads/2022/02/citizen\\_guide\\_sand-gravel\\_quarrying\\_December.pdf](https://greenalt.org/app/uploads/2022/02/citizen_guide_sand-gravel_quarrying_December.pdf) [Qucaraidze, K. (2021). Qum-çınqıl hasilatı təsiri altına düşmüş vətəndaşları üçün dərslik. Yaşıl Alternativ.]
8. დარსაველიძე, დ., ძიძიკაშვილი, ნ., კიკაბიძე, კ., დემურაშვილი, გ., ბეჟანიშვილი, კ. (2018). ბოლნისის მუნიციპალიტეტში ადგილობრივი წარმოებული პროდუქციის მოთხოვნა-მიწოდების შესაძლებლობების და პერიფერიული მომხმარებლების ინტერესების თაობაზე. <https://bit.ly/3JJjXrQ> [Darsavelidze, D., Dzidzikaşvili, N., Kikabidze, K., Demuraşvili, Q., Bejanişvili, K. (2018). Bolnisi bələdiyyəsində yerli məhsula tələb-təklif imkanlarının və periferiya istehlakçılarının maraqları haqqında.]
9. დიაკონიძე, ა. (2020). დასაქმების პრობლემები მონოინდუსტრიულ ქალაქებში. ექსტრაქტივისტული გადაკვეთები: პოლიტიკა, ეკოლოგია და სოციალური სამართლიანობა. სოციალური სამართლიანობის ცენტრი. [Diakonidze, A. (2020). Monosənayeli şəhərlərdə işlə təminat məsələləri. Ekstraktivist kəsişmələr: Siyasət, ekologiya və sosial ədalət. Sosial Ədalət Mərkəzi.]

10. ზვიადაძე, ს., სორდია, გ. (2021). რელიგიური და ეთნიკური მრავალფეროვნება საქართველოში. ევროპის საბჭო. <https://rm.coe.int/-/1680a2e321> [Zviadadze, S., Sordia, Q., (2021). Gürcüstanda dini və etnik azlıqların müxtəlifliyi. Avropa Şurası.]
11. კალანდაძე, ბ., ტრაპაიძე, ვ., ბრეგვაძე, გ. (2011). მდინარე მაშავერას სარწყავი წყლების გავლენა ბოლნისის რაიონის სასოფლო-სამეურნეო სავარგულებზე. <http://openlibrary.ge/handle/123456789/9994> [Kalandadze, B., Trapaidze, V., və Breqvadze, Q. (2011). Maşavera çayının suvarma suyunun Bolnisi kənd təsərrüfatı torpaqlarına olan təsiri.]
12. კანდელაკი, ს. (2020). ეთნიკური უმცირესობების ინტეგრაცია საქართველოში: პოლიტიკური ჩართულობის ბარიერები. საქართველოს პოლიტიკის ინსტიტუტი. <https://bit.ly/42oDJjC> [Kandelaki, S. (2020). Gürcüstanda etnik azlıqların integrasiyası: siyasi məşğulluq maneələri., Gürcüstan Siyasət İnstitutu.]
13. მამედლი, ქ. (2022). შიშველი შრომა: არადომინანტური ეთნიკური ჯგუფები სოფლის მეურნეობაში. სოციალური სამართლიანობის ცენტრი. <https://socialjustice.org.ge/ka/products/shishveli-shroma-aradominanturi-etnikuri-jgufebi-soflis-meurneobashi> [Məmmədli, K. (2022). Çılpaq əmək: Kənd təsərrüfatında qeyri-dominant etnik azlıqlar. Sosial Ədalət Mərkəzi.]
14. მოდებაძე, ე. (2021). ორმაგი დაუცველობა და უსაფრთხოება: ეთნიკურად აზერბაიჯანელ და სომეხ ქალთა შემთხვევის შესწავლა საქართველოში. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/georgien/18830.pdf> [Modebadze, E. (2021). İkiqat müdafiəsizlik və təhlükəsizlik: Etnik azərbaycanlı və erməni qadınların Gürcüstandakı vəziyyətinin tədqiqatı.]
15. რადიო თავისუფლება. (2022, 13 სექტემბერი). „არემჯის“ კარიერის გამო სოფელი მუშევანი ორად გაიყო. <https://www.radiotavisupleba.ge/a/32031475.html> [Azadlıq Radiosu. (2022, 13 sentyabr). “Aremci”nin karxanasına görə Muşevani kəndi iki yerə bölündü.]
16. რადიო თავისუფლება. (2022, 13 მაისი). „არემჯის“ პასუხები რადიო თავისუფლებას. <https://www.radiotavisupleba.ge/a/31848226.html?nocache=1>. [Azadlıq Radiosu. (2022, 13 may). “Aremci”nin Azadlıq Radiosuna verdiyi cavablar.]
17. საქსტატი. (2016). მოსახლეობის 2014 წლის საყოველთაო აღწერა. [https://migration.commission.ge/files/census\\_release\\_geo\\_2016.pdf](https://migration.commission.ge/files/census_release_geo_2016.pdf) [Gürcüstan Milli Statistika Xidməti. (2016). Əhalinin 2014-cü ildəki ümumi siyahıyaalması.]
18. საქსტატი. (2022). საქონლით საგარეო ვაჭრობა საქართველოში. <https://bit.ly/3xZd1Am> [Gürcüstan Milli Statitika Xidməti. (2022). Gürcüstanda əmtəə ilə xarici ticarət.]
19. სოციალური სამართლიანობის ცენტრი. (2019). ბოლნისის მუნიციპალიტეტში არსებული პრობლემების და გამოწვევების შეფასების ზოგადი დოკუმენტი. <https://socialjustice.org.ge/ka/products/bolnisis-munitsipalitetshi-arsebuli-problemebis-da-gamotsvevebis-shefasebis-zogadi-dokumenti> [Sosial Ədalət Mərkəzi. (2019). Bolnisi bələdiyyəsindəki problemlərin qiymətləndirməsinə dair ümumi sənəd.]
20. ურჩუხიშვილი, გ. (2021). ქალები და ექსტრაქციული ეკონომიკა ტყიბულში. ექსტრაქტივისტული გადაკვეთები: პოლიტიკა, ეკოლოგია და სოციალური სამართლიანობა. სოციალური სამართლიანობის ცენტრი. [Urcuxişvili, G. (2021). Tkibulidə qadınlar və ekstraktivist iqtisadiyyat. Ekstraktivist kəşimələr: siyasət, ekologiya və sosial ədalət. Tbilisi: Sosial Ədalət Mərkəzi.]
21. ფირანიშვილი, თ., ბარბაქაძე, ზ. (2022). ეთნიკური უმცირესობების სოციალური და ეკონომიკური ექსკლუზია. სოციალური სამართლიანობის ცენტრი. <https://socialjustice.org.ge/ka/products/etnikuri-umtsiresobebis-sotsialuri-da-ekonomikuri-ekskluzia>. [Piranişvili, T, Barbakadze Z. (2022). Etnik azlıqların sosial və iqtisadi olaraq təcrid edilməsi. Sosial Ədalət Mərkəzi.]
22. ქებური, თ., ჭუბაბრია, თ. (2017). წინააღმდეგობის პოლიტიკა: გამოცდილება და პერსპექტივები შრომითი, კულტურის და ბუნებრივი გარემოს დაცვითი პროტესტები. თბილისი: სოციალური სამართლიანობის ცენტრი. [Keburiya, T. Və Çubabriya, T. (2017). Müqavimət siyasəti: Əmək, mədəniyyət və təbii mühitin mühafizəsi etirazları. Tbilisi: Sosial Ədalət Mərkəzi.]
23. შენგელია, ლ., სტურუა, ლ., გუპტა, ტ. პ., ტელიორი, ა., ლაურო, ჯ. (2017). ადრეული

ბავშვობის ასაკში ქორწინებისა და ქალთა სასქესო ორგანოების დასახიჩრების კვების საზიანო პრაქტიკები საქართველოში. გაეროს მოსახლეობის ფონდი. [https://georgia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Exploring%20Harmful%20Practices%20of%20EarlyChild%20Marriage%20and%20FGMC%20in%20Georgia\\_0.pdf](https://georgia.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Exploring%20Harmful%20Practices%20of%20EarlyChild%20Marriage%20and%20FGMC%20in%20Georgia_0.pdf) [Şençelia, L., Sturua, L., Gupta, T. P., Teylor, A., Lauro, C. (2017). Gürcüstanda erkən/uşaq nikahının və qadın sün-nətinin zərərli təcrübələrinin araşdırılması. BMT Əhali Fondu.]

24. ჩივაძე, თ. (2020). საქართველოს ინდუსტრიული პოლიტიკა და ექსტრაქტივისტული მიდგომები. ექსტრაქტივისტული გადაკვეთები: პოლიტიკა, ეკოლოგია და სოციალური სამართლიანობა. სოციალური სამართლიანობის ცენტრი. [Çivadze, T. (2020). Gürcüstanın sənayeçilik siyasəti və ekstraktivist yanaşmalar. Sosial Ədalət Mərkəzi.]
25. ცინცაძე, გ. (2020). ექსტრაქტივისტული რეჟიმები და ჩამორთმევა დაგროვებით ჭიათურაში. ექსტრაქტივისტული გადაკვეთები: პოლიტიკა, ეკოლოგია და სოციალური სამართლიანობა. სოციალური სამართლიანობის ცენტრი. [Tsintsadze, G. (2020). Çiaturada ekstraktivist rejimlər və akkumulyasiya yolu ilə mülksüzləşdirmə. Ekstraktivist kəşimələr: siyasət, ekologiya və sosial ədalət. Sosial Ədalət Mərkəzi.]
26. ცინცაბაძე, ა. (2022). სამთო-მოპოვებით საქმიანობაზე სახელმწიფო ზედამხედველობის მარეგულირებელი კანონმდებლობისა და პრაქტიკის ხარვეზები. სოციალური სამართლიანობის ცენტრი. <https://bit.ly/3yQmZo6> [Tsintsabadze, A. (2022). Dağ-mədən hasilatı üzrə dövlət nəzarətini tənzimləyən qanunvericilik və praktikaların çatışmazlıqları. Sosial Ədalət Mərkəzi.]
27. წიქარიძე, ნ., ავეჯოფაშვილი გ., ყაზაიშვილი, ხ., ავეჯოფაშვილი, მ., ღონღაძე, ა., და სამხარაძე, ზ. (2017). ქვემო ქართლის სამთომოპოვებითი სამრეწველო დაბინძურების ანალიზი მწვანე პოლიტიკის პერსპექტივიდან. მწვანე პოლიტიკის საზოგადოებრივი პლატფორმა. [Tsikaridze, N., Avkopaşvili G., Kazaişvili, X., Avkopaşvili, M., Gongadze, A., və Samxaradze, Z. (2017). Kvemo Kartlidə dağ-mədən hasilatının törətdiyi çirkənlənmənin yaşıl siyasət perspektivindən təhlili. Yaşıl siyasətin ictimai platforması.]
28. Abdourahman, O. I. (2010). Time poverty: A contributor to women's poverty. *Journal statistique africain*. 11, 16-36.
29. Acosta, A. (2013). Extractivism and neoextractivism: two sides of the same curse. *Beyond development: alternative visions from Latin America*, 1, 61-86.
30. Acosta, A. (2017). Post-extractivism: from discourse to practice—reflections for action. In *Alternative pathways to sustainable development: Lessons from Latin America* (pp. 77-101). Brill Nijhoff.
31. Bazeley, P. (2013). *Qualitative data analysis: Practical strategies*. Sage.
32. Bell, S. E., & Braun, Y. A. (2010). Coal, identity, and the gendering of environmental justice activism in central Appalachia. *Gender & Society*, 24(6), 794-813.
33. Bisht, A. (2021). Conceptualizing sand extractivism: Deconstructing an emerging re-32 source frontier. *The Extractive Industries and Society*, 8(2), 100904.
34. Caretta, M. A., Zaragocin, S., Turley, B., & Orellana, K. T. (2020). Women's organizing against extractivism: towards a decolonial multi-sited analysis. *Human Geography*, 13(1), 49-59.
35. Cielo, C., & Coba, L. (2018). Extractivism, gender, and disease: an intersectional approach to inequalities. *Ethics & International Affairs*, 32(2), 169-178.
36. Cock, J. (2019). Resistance to coal inequalities and the possibilities of a just transition in South Africa. *Development Southern Africa*, 36(6), 860-873.
37. D'Angelo, L., & Pijpers, R. J. (2022). The anthropology of resource extraction: An Introduction. In *The Anthropology of Resource Extraction* (pp. 1-19). Routledge.
38. Dean, L., Churchill, B., & Ruppner, L. (2022). The mental load: Building a deeper theoretical understanding of how cognitive and emotional labor overload women and

- mothers. *Community, Work & Family*, 25(1), 13-29.
39. Dietz, K., & Engels, B. (2017). Contested extractivism, society and the state: an introduction. *Contested extractivism, society and the state: Struggles over mining and land*, 1-19.
  40. Dombroski, K., Healy, S., & McKinnon, K. (2018). Care-full community economies. In *Feminist political ecology and the economics of care* (pp. 99-115). Routledge.
  41. Ekowati, D., Maimunah, S., Owen, A., Wangari Muneri, E., & Elmhirst, R. (2023). Untold climate stories: Feminist political ecology perspectives on extractivism, climate colonialism and community alternatives. In *Contours of Feminist Political Ecology* (pp. 19-50). Cham: Springer International Publishing.
  42. Felix-Henningsen, P., Urushadze, T., Steffens, D., Kalandadze, B., & Narimanidze, E. (2010). Uptake of heavy metals by food crops from highly-polluted Chernozem-like soils in an irrigation district south of Tbilisi, eastern Georgia. *Agronomy Research*, 8(1), 781- 795.
  43. Gellert, P. K. (2010). Extractive regimes: toward a better understanding of Indonesian development. *Rural sociology*, 75(1), 28-57.
  44. Gudynas, E. (2013). Transitions to post-extractivism: directions, options, areas of action. *Beyond Development: Alternative Visions from Latin America*, 165-188.
  45. Hanauer, T., Felix-Henningsen, P., Steffens, D., Kalandadze, B., Navrozashvili, L., & Urushadze, T. (2011). In situ stabilization of metals (Cu, Cd, and Zn) in contaminated soils in the region of Bolnisi, Georgia. *Plant and soil*, 341, 193-208.
  46. Kim, H., Lee, M., Lee, J. H., Kim, K. H., Owens, G., & Kim, K. R. (2020). Distribution and extent of heavy metal (loid) contamination in agricultural soils as affected by industrial activity. *Applied Biological Chemistry*, 63(1), 1-8.
  47. Laws, G. (1997). Women's life courses, spatial mobility, and state policies. *Thresholds in feminist geography: Difference, methodology, representation*, 47-64.
  48. Leguizamón, A. (2020). The gendered dimensions of soybean extractivism in Argentina. *Latin American extractivism: Dependency, resource nationalism, and resistance in broad perspective*, 189.
  49. MacKendrick, N. (2014). More work for mother: Chemical body burdens as a maternal responsibility. *Gender & society*, 28(5), 705-728. MacKendrick, Norah, and Kate Cairns. (2019). The polluted child and maternal responsibility in the US environmental health movement. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 307-332.
  50. Mechurchlishvili, G. (2020). Turkoman tribes in late Medieval Eastern Georgia: Settlements, demography and political history. *KADMOS*, (12), 102-150.
  51. Ojeda, D. (2021). Social reproduction, dispossession, and the gendered workings of agrarian extractivism in Colombia. In *Agrarian extractivism in Latin America* (pp. 85-98). 33 Routledge.
  52. Pereira, C. (2021). Extractivism, resistance, alternatives. *Feminist Africa*, 2(1), 1-13.
  53. Peters, S. (2017). Beyond curse and blessing: Rentier society in Venezuela. *Contested Extractivism, Society and the State: Struggles over Mining and Land*, 45-68.
  54. Richardson-Ngwenya, P., & Nightingale, A. J. (2018). Diverse ethics for diverse economies: Considering the ethics of embodiment, difference and inter-corporeality at Kufunda. In *Feminist Political Ecology and the Economics of Care* (pp. 131-161). Routledge.
  55. Rodriguez Fernandez, G. V. (2020). Neo-extractivism, the Bolivian state, and indigenous peasant women's struggles for water in the Altiplano. *Human Geography*, 13(1), 27-39.

56. Rocheleau, D., Thomas-Slayter, B., & Wangari, E. (2013). *Feminist political ecology: Global issues and local experience*. Routledge.
57. SDG.gov.ge. VNR. (2020). Report on the Implementation of the 2030 Agenda on Sustainable Development. <https://sdg.gov.ge/text-page/46>
58. Stanford.edu. (2019). A New Approach to Cleaning Heavy Metals out of Soil. <https://engineering.stanford.edu/magazine/article/new-approach-cleaning-heavy-metals-out-soil>
59. Stensrud, A. B. (2019). Water as resource and being: Water extractivism and life projects in Peru. *Indigenous life projects and extractivism: Ethnographies from South America*, 143-164.
60. Sundberg, J. (2016). Feminist political ecology. *International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment and Technology: People, the Earth, Environment and Technology*, 1-12.
61. Swyngedouw, E. (2009). The political economy and political ecology of the hydro-social cycle. *Journal of contemporary water research & education*, 142(1), 56-60.
62. Szeman, I., & Wenzel, J. (2021). What do we talk about when we talk about extractivism?. *Textual Practice*, 35(3), 505-523.
63. Temper, L., Del Bene, D., & Martinez-Alier, J. (2015). Mapping the frontiers and front lines of global environmental justice: the EJAtlas. *Journal of Political Ecology*, 22(1), 255-278.
64. Torres, R., Azócar, G., Gallardo, R., & Mendoza, J. (2022). Water Extractivism and Decolonial Struggles in Mapuche Territory, Chile. *Water Alternatives*, 15(1), 150-174.
65. Van den Berg, K. (2018). Environmental feminisms: A story of different encounters. In *Feminist Political Ecology and the Economics of Care* (pp. 55-69). Routledge.
66. Wember, C. (2018). Striving towards what we do not know yet: Living Feminist Political Ecology in Toronto's food network 1. In *Feminist Political Ecology and the Economics of Care* (pp. 162-188). Routledge.
67. Withanachchi, S. S., Kunchulia, I., Ghambashidze, G., Al Sidawi, R., Urushadze, T., & Ploeger, A. (2018). Farmers' perception of water quality and risks in the Mashavera River Basin, Georgia: Analyzing the vulnerability of the social-ecological system through community perceptions. *Sustainability*, 10(9), 3062.
68. Wolff, J. (2017). Contesting extractivism: conceptual, theoretical and normative reflections. *Contested extractivism, society and the state: struggles over mining and land*, 243-255

